Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С Пушкина

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 108 (16268) •2000 чылдың сентябрь 28, четверг • Ат салган шагы 20.30 Садар өртээ 3 рубль.

КӨДЭЭДЕ КҮСКҮ ИШ

ДАЛГАН-ТАРААЛЫГ-ДАА...

Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг, Кызыл-Даг суурларының чону күстүң кааңнап каап турар бо хүннеринде боттарының огородтарында база эвээш-биче-даа бол тараа тараан шөлдеринде чай-хос чок ажылдап турарлар. Ынчанмайн канчаар. Удавас кыш дүжер. Өстүрүп алган картошка,тарааны бүрүн ажаап алыры бо хүннерден кончуг хамааржыр. Маңаа бичин-ле чалгааараар, озалдаар болзуңза, кыжын дайнаар чүве чок артар болгай.

Бо черлерниң суму чагыргалары суурларның чурттакчы чону аъш-чем аймаа-биле боттары хандыртынып алзын дээш сөолгү каш чылдардан бээр тодаргай хемчеглерни ап келген.Бажыңнар чанынга картофель,погаа аймаа тарып олуртурундан аңгыда, кызыл-гас,чинге-тараа тарыырынче ажыл кылып, шыдаар дем-билелиг өрегелерни албан мобилизастап турар. Бо ажылды организастап турары-даа чогумчалыг. Үрезинни ол-бо черлерден тыптынып алгаш, өг-бүлелерге кочалдап тургаш, чедиштир үлээр. Ажыл-агыйның суму чагырзының трактору-биле ниити шөлдү аңдарткаш, тараа тарып алыр дээн кижилерге соткалап хуваап бээр.Ол кижилер алган черин хараган, тал-биле (аътты-даа, боттары соөртүп тургаш-даа) илииртээш, үрезинин база-ла хол-биле чажар.Ооң соонда база катап демги арга-биле илииртээр. Чайгы үеде ол тараазын суггарып, богун аштаар.

Чымыштыг бо ажыл күску хүннерде улам нарыыдай бээр. Кижилер өстүрүп алган дүжүдүн кызыл хол күжү-биле ажаар. Ниити шөлде тарааны комбайн-биле кестириптер дээрге кижилерниң соткалап тараан тарааларының дүжүдү аңгы-аңгы. Эки ажаап турган кижилерниң тараазы чаагай, а арай чалгаапайларның хиреліг. Ынчангаш бир тигиин-биле ажаагаш, дүжүттү соткалар аайы-биле үлептерге, чаргы-чаалы үнүп кээп болур. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү тараазын хол кадыыры-биле кескеш,кургаткан, бут-биле теп, азы саваңныг тарааны шоодайлааш, ыяш докпак-биле хап тургаш, арыглап ап турар.

Ажыл-даа кадыг-ла,ону шыдаар-ла кижи шыдаар. Ынчалзажок Чаа-Хөлдүң шаг-төөгүден мал, тараа ажылдыг чораан кызымаккай, ажылгыр чонунуң ажы-толүнүң ада-өгбелериниң ол кылып чораан ажылын уламчылап чоруурy кончуг-ла өөрүнчүг. Бо хүннерде бо суурларның кайы-даа өг-бүлезинге кире бээрге,таваккa салып бээр далган-тараалыг, аякка кудуп бээр чөкпек-саржаглыг.

Кызыл-Даг суму чагыр-газының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Лира Дукайлановна Монгуш биске мынча деп чугаалады:

— Суурнуң чурттакчыларында азырадыкчы хөөннүг кижи барык чок.Суурда 253 өрегенниң хөй кезии мал-маганныг. 138 өрегe 36 гектар ниити шөлде тараан тараан. А назылап кыраан, инвалид кижилерни база амыдыралынга чединмес өг-бүлелерни, өскүстерни чагырга чери хайгаарап турар. Ниити шөлге тараа тарыыр ажылды эгелээнивистен бээр 5 чыл бооп тур. Ооң ажыын чон билип,аңаа бүзүрей берген.

— Ак-Туруг суму чагыр-газының тараан тараазын ажаап алырынга кывар-чаар материалдарның өртээ улгат-каныңдан элээн бергедээш-кин тургустуна берген. Байдал ындыг янзылыг апаарга, Ак-Туругнуң девис-кээр аайы-биле партия орга-низациязының коммунистери өг-бүле бүрүзүнден чүс-чүс рубльди чыып тургаш,ол тарааны бүрүн ажаап алыр деп шиитпирни хүлээп алган.

Сандро МААДЫ,
журналист.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

КЫШКА БЕЛЕТКЕЛДИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың Чазааның сентябрь 26-да болган хуралынга бир дугаарында чуртталга бажыңнарының кышка белеткелин экижидер дугайында Чазактың хүлээп алган доктаалының күүселдеэзи кайы хире чоруп турар талазы-биле информацияны дыңнаан.

Чуртталга фондузунуң кышка белеткелин чогуур үезинде чорудар дээш болдунар чамдык хемчеглерни ап чорутканын дыңнадыг кылган ТР-ниң Тудуг талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Фан Че Ир демдеглээн. Ындыг-даа болза бо чугула ажылда четпестер хөйүн айыткан. 5-6 чылдарның дургузунда чуртталга бажыңнарын, чылдылга шугумун септевээ-нинден кылыр чүүлдерниң хемчээли улуг. Аңаа эвээш эвес акшаны чарыгдаары негеттинип турар, ындыг хоренги чок.

Чуртталга бажыңнарының кышка белеткелин чугулага көргеш, бо ажылды чорударынга дуза чедирери-биле Чазак кежигүннерин Кызыл хоорайның чуртталга квартал-ында бажыңнарда быжыглаан. Олар бергeн даалганы күүседип, бажыңнарның чурт-такчылары-биле ужуражып, кышка белеткелди экижидер талазы-биле үүнү кылырын дугуржуп, элээн ажылдарны чоруткан. Ооң-биле черге-лештир чамдык Чазак кежигүннери быжыглаан участок-тарынга барбааны илерээн.

Чазак кежигүннери Ю.П. Южаков, А.Т. Конгар, Г.М. Конев, Д-С.Б. Яндак, Д.Б. Ховалыг болгаш оскелер-даа санал бергеш, чуртталга бажыңнарының септелгезинде байдалды шугумчүдекчи езу-биле анализтээн. Комитет, Кызыл хоорайның чагыргазы, бажыңнар эргелелдери бажыңнар септелгезинче чогуур кичээнгей салбайн турарын чугаалааннар.

Хуралды башкарып эрттирип турган Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М. Оюн чугаалашкан айтырыгның түннелин үндүрген. Чуртталга бажыңнарының кышка белеткели четпес чоруп турарын айыткаш, болдунар аргаларны, хемчеглерни ап тургаш, ажылды уламчылаарын чугулага көрген.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ АЖЫЛДАП КЫЛГАН

Россия Федерациязының Чазааның Даргазының оралакчызы В.И. Матвиенконуң Тыва Республикага ажылчын албан чорук кылып чораанының түннелдериниң дугайында айтырыгны Чазак хуралынга чугаалашкан.

ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактың чалааныбиле РФ-тиң Чазааның Даргазының оралакчызы В.И.Матвиенко баштаан РФ-тиң Чазааның делегациязы ажылчын албан чорук кылып, Тыва Республикага сентябрь 12-13 хүннеринде чораан. В.И. Матвиенко ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак-биле ужуражып, ажыл-ишчи чугааны кылган. Республиканың социал адырының албан черлеринге барып, ажыл-ижи-биле танышкан. Башкылар, эмчилер, студентилер, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары-биле ужурашкан. Каа-Хем, Тожу кожууннарынга баргаш, малчыннарның, ивижилериниң, чоннуң амыдыралы, социал адырның албан черлериниң ажылы-биле таныжып көрген.

РФ-тиң Чазак делегациязының кежигүннери аңгы план езугаар Тыва Республиканың яамыларынга, ведомстволарынга барыа ажылдаан, культура, өореділге, кадык камгалал, социал камгалалдың албан черлеринге чораан.

РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Матвиенко Тывага чораанының түннелдерин үндүрүп, чөвүлел хуралды эрттирген. Аңаа протокол шиитпирин хүлээп алган. Ында республиканың социал адырының шиитпирлээр ужурлуг улуг айтырыгларын айыткан.

РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Матвиенконуң ажылчын албан чоруу ниитизи-биле бедик деннелге эрткенин, дугурушкан программа күүсеттингенин хуралга демдеглээн.

В.И.Матвиенконуң эрттирген хуралының протокол шиитпирин, бо дарга-биле ужуражылгалар үезинде берген саналдарны күүседирибиле Чазак хемчеглерни ажылдап кылган. Ону ам-даа эки сайгарып чугаалашкаш, дараазында Чазак хуралынга хүлээп алырын дугурушкан.

* * *

Хуралга он хире айтырыгларны чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кысказы-биле

ПАРТИЯ КЫЛДЫР АДААН

Сентябрь 26-ның хүнүнде филармонияның залынга Бүгү-россияның "Чаңгыс эп-сеткил" политиктиг хөй-ниитиниң организациязының Тыва Республикада салбырының III-кү конференциязы болуп эрткен. Аңаа республиканың 16 кожуунундан болгаш Кызыл хоорайдан төлөлекчилер, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Ш.В. Кара-оол, Күрүне Думазының депутады Н.И. Локтионов, Сибирьниң федералдыг округунуң федералдыг кол инспектору Н.В.Холодов,ТР-ниң парламентизиниң депутаттары Э.М.Манчын, В.Иргит болгаш аныяктарның "Чаңгыс эп-сеткил" шимчээшкининиң удуртукчузу Динара Ховалыг киришкен.

Конференцияга ниитизи-биле 7 айтырыгны чугаалашкан. Ол айтырыгларның эң колу — "Чаңгыс эп-сеткил" шимчээшкиннин партия кылдыр эде адаары болган. Делегаттар ук шимчээшкиннің келир үеде бүгү чуртка-даа, республикага-даа улуг ажык-дузалыг болурунун дугайында хөй удаа чугаалашкаш,чаңгыс үн-биле партия кылдыр эде бадылап алган.

ТЕРРОРИСЧИ ОЮН

Сентябрь 25-тиң хүнүнде эртенгиниң 9 шак 10 минута турда,Чазак бажыңында бомба салдынган деп, медээ келген.ИХЯ-ның, АЧФАЭ-ниң болгаш өске-даа дүрген хөделир организацияларның ажылдакчылары 7минута дургузунда Чазак бажыңынга чедип келген.

Аңаа ажылдап турган ажылдакчыларны айыыл болбас черже үндүргеш,ыт дузазы-биле хынааш, частыр бүдүмел аймаан тыппаан.

Ынчалза-даа АЧФАЭ-ниң ажылдакчылары "террористиң" телефон дамчыштыр долган турган черин тодараткан.Ол болза ИХЯ-ның кайы-ла-бир өрээли болган.

ЧАА КАМБЫ-ЛАМАНЫ СОҢГУУР

Сентябрь 29-та Тыва Республиканың Камбы-ламазының соңгулдалары болуп эртер. Баштайгы соңгулда 1997 чылдың сентябрь 16-да болган. Аңаа киржип келген чон чаңгыс үн-биле аныяк лама Аганак Хертекти Тываның Камбы-лама албан-дужаалынга үш чыл хуусаа иштинде соңгаан.

Бо удаада Индияның, Моолдун, Бурятияның хүрээлерин арыг хелиң сагылгалыг элээн хөй лама-башкылары доозуп чедип келген. Ынчангаш соңгулда чүгле лама-башкыларның аразынга болур.

ТЕАТР ХАГДЫНАР

Бо чылын театр сезонунуң ажыдыышкыны соңгаарлаттынган.Ооң кол чылдагааны болза Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының дериг-хереке-селинин эргижирээнинде болуп турар.

Театрның удуртулгазы септелге ажылынга херек акша-төгерик сметазын тургускаш, Москва хоорайже чоруткан. Бо хүннерде септелге ажылынга херек түнүг акша чедип келген. Тудуг-жулар театр септелгезин ийи ай дургузунда кылырын шиитпирлээн.

Театрга ынактар бо хүннерде артистерин белеткеп алганы К.-Э.К.Кудажының "Дирле-Мактозун", япон драматург Кобо Абэнин "Элезинде теректер"деп шиизин көрүп алыр аргалыг.

ТУРГУСТУНГАНДАН БЭЭР

Октябрь 5-тиң хүнүнде ТР-ниң Гуманитарлыг шинчилелдер институту тургустунгандан бээр 55 чыл оюн демдеглеп эрттирер.

Боттарының байырлалының хүнүнде институттуң эртем ажылдакчылары Кызылдың дугаары 2 школазының өореникчилери-биле болгаш ТКУ-нуң төөгү факультединиң студентилери-биле ужуражыр. Радио дамчыштыр орус, тыва дылдарга "ТДТЛЭШИ-ниң баштайгы базымнарының дугайында" деп дамчыдылганы чорудар. Оон ыңай телевидение дамчыштыр ГШИ-ниң эртемденнериниң киржилгези-биле "төгерик стол" база болур.

ГШИ-ниң 55 чыл болган оюнга тураскааткан хуралга ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржак база киржир. Кожа-хелбээ черлерден Хакасияның эртемденнери база чалаткан.

Игорь ДАМДАК.

ООҢ АЧЫЗЫНДА

Терлиг-Хая суурда Каракыс Байкараевна Чалзынмааны билбес кижи ховар боор. Ол 1973 чылдан эгелеп Терлиг-Хая ортумак школага эге класс башкызы бооп ажылдаан. Башкының өореткен өореникчилериниң аразында кандыг-даа эртем-билиглиг кижилер бар. Амгы үеде ол 3 класстың удуртукчу башкызы.

Бо башкы чүгле ажылынга кызымак эвес, а ногаа аймаа тарыырынга мергежээн. Буянныг башкының ачызында өг-бүле бүрүзү ногаа аймаан хойну тарып алган боор. Ногааны канчаар олуртурун, кандыг хөрзүнге, кажан , канчаар суггарарын айтып бээр. А күзүн ногааны аъш-чемге канчаар ажыглаарын, дузаарын база бо-ла оореткен, айыткан турар.

К. ДОНГАК.

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАП КӨРҮҢЕР

Чугула интервью

Тыва Республиканың хөй санныг чону "Сибирь ОВК" ААН-ниң дугайында,ооң кандыг үндезинге,канчаар тургустунганын эки билбези шын. Херек кырында байдалды алыр болза, бо банк хууда кижилерге болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринге эвээш эвес ачы-дузаны чедирип турар. Бо талазы-биле тургустунуп турар айтырыглар хөй. Ынчангаш кижилерге ачы-буян чедирер төптүң удуртукчузу Н.В. Ермакова-биле кылган беседавыстың утказын силерге таныштыраалы.

— "Сибирь ОВК" КБ-ниң Тывада салбырын Улан-Удэ хоорайда "Бико-банк" ААН-ниң коммерция банкызының баазазында тургускан чүве. Бо банк болза сапажылга-касса төвү, бодунуң клиентилери-биле санажылгаларны чогуур үеэинде кылып турар. "Бикобанк" бо чылын 10 харлаар. Банк айтырыгларының талазы-биле хөй айтырыгларны силерге шиитпирлеп бээр ындыг болгай.

— Бистиң салбырывыс эрткен чылдың ноябрьда тургустунган чүве. Аныяк-даа болза, быжыгып ор бис.Ачы-дуза көргүзер байдалывыс өзүп,ачы-дуза алыр кижилерниң, организацияларның саны өзүп турар.

— Наталья Владиславовна, силерниң банкыңарның адында ОВК деп хураағайлаан сөстер бардыр, ону тайылбырлап берицерем.

— ОВК дээрге кызырып каан сөс-тур ийин, "Чээли бээриниң Сибирь" ниитилели дээн уткалыг. Бодувустуң организациявыстың адын кызыра чугаалааныывыс олдур ийин.

— Коммерция банкызынга чүгле Тыва кирбээндир,еске черлер база кирип турар боор аа?

— Шын чугааладыңар, бистиң банкының кежигүннери Красноярск,Алтай крайларда,Бурятия,Хакас республикаларда,Чита, Иркутск, Омск, Томск, Кемерово областарда бар, ол ышкаш Новосибирск, Минусинск хоорайларда бар.Ол ышкаш Москвада, Санкт-Петербургта, Саратовта, Хабаровскиде тускайлаң салбырлар бар чүве.Олар чаңгыс аай саналга системазында кирип турар болгаш төлевирлерни чаңгыс хүн дургузунда чорударын боттандырып турар.

— Ындыг байдал сайзыраан девискээрлер-биле федералдыг эрге-чагырга-лариың удур-дедир ажылдаарынга салдар чедирип турар ирги бе?

— Шын-на чугааладыңар. 1998 чылда болган кризис чүвениң утказын айтып бээр ийнен, оон ап көөр болза, сайзыраан девискээрлер биле кошкак сайзыраан девискээр-лерниң аразынга ылгал турбас ужурлуг. Мооң ужу-рунда девискээрлер аразынын банк эргелеп-башкарыл-газының системазын тургу-зары негеттинип келген болгай.

— Наталья Владиславовна, силерниң колдап турар ажылыңар чүү ирги, кандыг чонну, кижилерни хаара тудуп турар силер?

— Кандыг-даа банкылар кижилер юридиктиг эргелиг албан черлери-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар болгай,бис бизнесменнер, хууда сайгарлыкчылар, хууда фирмалар-биле ажылдап турар бис.

— Хууда кижияер-биле ажылдап турарыңарны тодарадып көрүңер, чонга силерниң дузаңар чүү ирги?

— Бистиң бо талазы-биле дузавыс улуг, үе-шагын сагыыр чонга хөй дуза кадар бис. Акшаларын солуп бээр бис, коммунал ачы-дузазының төлевирлерин кылыр бис, онза чугула апарганда, чээли тыпсып боор бис. Бир эвес Россияның өске хоорайынче акша шилчидер апар-зынарза,чүгле 10 рубль төлээр силер.

— Силерниң эки чугаа-ңарны дыңнадывыс, а пенсионерлер дугайында чүү чугаалап боор силер?

— Бисте агар санын ажыдын алган янзы-бүрү айтырыглар тургузуп кээр кижилерни бир дугаарында хүлээп алыр бис.Пенсионер кижилер бир чылда шыгжат-кан акшазынга 21 хууну немей алыр. Эвээш-даа акша шыг-жаткан кижилер немелде төлевирни алыр-дыр, чүге адаар-гап болбас бис.

— Шыгжадыглардан еске хевирлерни чугаалап боор силер бе?

— Чүге болбас боор. 10 хевирниң шыгжадыглары бар.Оларның дугайын долу чугаалаары берге-дир. "Сибирь шыгжадыышкы-ның" көрүнер. Бир кижи айда чеже акша шыгжадыр болдур, аңаа 11, ийи ай дээш 12, үш ай дээш 19 хууну төлеп бээр бис. АКШ-тың доллар акшазы-биле алыр болза, бир чылда шыгжаткан акшазы дээш 2,5 хууну төлээр.

— Силерниң чугааңар езугаар алырга, эң-не эки камгаладылганы кижилер боттары шилип алыр-дыр аа?Акшазын бир ай,үш ай азы чартык болгаш алыр-дыр аа?

— Силерниң-биле керээ чарган кижи шыгжаткан акшазын кажан ап болурун силер доктаадып турар силер бе?

Оларның дугайын долузу-биле чугаалаар болза хөй үе эртер. Чүгле хоойлуну барым-даалаар.

— Силерге келгеш, акша шыгжадыры эки бооп турар чүве-дир аа?

— Шын-на чугааладыңар. Биске акша шыгжадып турар кижилерниң саны үргүлчү өзүп тур.Кээп-ле турунар,силерни манап тур бис.

Лариса АЛЕКСАНДРОВА чугаалашкан.

Конституция тургузуу

САЙГАРЫЛГАНЫ ДҮРГЕДЕДИР

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының ажылчын бөлүктериниң таарыштырыкчыларының кежигүннериниң киржилгези-биле комиссияның калбак хуралы болган.

Ону ТР-ниң Президентизи, Конституция комиссиязының даргазы Ш.Д.Ооржак удуртуп эрттирген.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизинин) хоойлу саналдап киирген инициативазын деткээн бис деп, Ш.Д.Ооржак чугаазынга айыткан. ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелин ажылдап кылгаш, чугаалашкан. Ынчангаш Тыва Республиканың Конституция комиссиязын тургускан. Республиканың амгы күштүг Үндезин Хоойлузун өөренип көрүп тургаш, ону комиссияга, ажылчын бөлүктерге Россияның Конституциязынга дүүштүр кылыр шыңгыы ажылды чоруткан. Оон түннелинде Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың амгы күштүг конституцияларынга үндезилеттинген оскертинген болгаш экижиткен ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелин ажылдап кылган. Ук вариантыны Конституция комиссиязының хуралынга сайгарып чугаалашкаш, үүлдүгзүнүп деткээнин ТР-ниң Конституция комиссиязының даргазы чыылганнарга дыңнаткан. Бо экижиткен төлевилел Улуг Хуралдың киирип келген төлевилелинден ылгалдыг, бодамчалыг ажылдап кылдынган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы сөолгү болган сессиязынга ТР-ниң Конституциязының база бир чаа толевилелин чугаалажып көрген. Ук документ ам-даа Конституция комиссиязында кирбээн. Хөй конституциялар төлевилелдери сайгарар үе чогун Президент чугаалааш, бо чугула ажылды октябрь айның бирги он хонуунда ыяап-ла доозар дээн. Дээди Хуралдың төлевилелинде өскелерден ылгалыр эки үүлдер бар болза, ажыглаар апаарын ол айыткан.

ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелинин экижиткен вариантызының эгелериниң аайы-биле сайгарылганы Конституция комиссиязының кежигүннери, бөлүктериниң таарыштырыкчылары, кежигүннери кылгаш, саналдарын киирген. ТР-ниң Дээди Хуралының комитет даргазы Э.М. Манчын Конституцияның национал онзагай үүлдеринче кичээнгей салырын сүмелээн. Дээди Хуралдың депутады Д.К. Донгак төлевилелди ниитизи-биле деткип, үүлдүгзүнүп турарын илереткен. Дээди Хуралдың комитет даргазы В.Б.Кара-Сал чөрге хуу өнчү дугайында айтырыгны тодаргайлаарын саналдаан.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н.А. Ондар сөс алгаш, республиканың Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелинин ниити концепциязын (кол бодалын) бүрүнү-биле деткип турарын чугаалааш, каш палаталыг парламент тургузарын, бадылаашкынга киржир соңгукчуларның хуузун тодарадырын чугула деп санаан.

Россия Федерациязының Президентизинин Күрүненин кол эрге-хоойлу эргелелинин килдис начальнигни А.В. Дубинин хуралдың ажылынга киржип, чүве чугаалаан. Конституция комиссиязының Тыва Республиканың Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелин сайзыраңгайыдар дээш күжениишкинниг ажылдаанын ол деткээн. Бо ажылды чорударынга мергежилдиг тускай эртемниглерни киириштирип тургаш, дуза чедирерин аазаан.

Конституция комиссиязының ажылчын бөлүктериниң төлөлекчилери төлевилелдің эгелеринге тодаргай элээн эдилгелерни киирген. Оларны бижээш, комиссияже киирерин дугурушкан.

Президент Ш.Д. Ооржак хуралдың түннелинде ТР-ниң Конституциязының чаа эдилгезинин төлевилелинин экижиткен вариантызын ажылдап кылырын кыска хуусаада доозар сорулганы комиссияның мурнунга салган. Оон соонда бүгү чон чугаалажыры-биле солунларга төлевилелди парлаар.

Бистиң корр.

Алдын байырлалдың ээлеринде

БАШТАЙГЫ МЕХАНИЗАТОРЛАР

Тес-Хем кожуунда "Чодураа" совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи Төмүр Санчатович Хураганга ужураштым. Ол чеден харлыг-даа болза, барык каң кадык.

1949 чылдан эгелеп "каң аътты" мунупкан. Кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдиринге эң идепкейлиг киришкен.

Өөнүң ишти Суваң база трактористерниң түр курстарын доозуп алган. Олар өг-бүле тутканындан бээр богүнде мугур бежен чыл болуп турар. Алдын байырлалдың ээлери беш оолдуг, бир кыстыг. Хоочуннарның уйнуктары он ажа берген, моон соңгаар оон-даа көвүдээр.

Суваң Абрамовна, Төмүр Санчатович — кайызы-даа хөй-ниитичи улус. Кандыг-даа даалганы шала дыңнааш, ону кижи сагыжы дег кылдыр күүседир. Ол дээрге оларның кайызының-даа ак сеткилдиин, чонунга ханы ынаан херечилеп турар. Бир кезек үеде ук черге күүском даргазы турган. Субботник, шеф орга-низастаарга, албан киржир. Суур чаартылгазы, аштап-арыглаашкыны, агитквартиралларның көрүлделери, уран чүүлге белеткел дээш, кандыг чарыш эртпес дээр. Суваң Абрамовна торгу тонун кеткеш, херээжен чоннуң мурнуку одуруунга чоруур болгай.

Делгелгелер албан ооң киржилгези-биле эртер. Бо өг-бүле кижизиг, туруштуг мозу-шынарлыг. Шаг-үе кадыырап өскерлирге-даа, Хураган ийи девидевээн-даа. Олар богүнде мал-маганныг, кожа-хелбээ-леринге үлегер-чижектиг чурттап чоруур.

Моторк ТИРЧИН.

Парлалга конференциязы

НИИТИ ТАЙЫЛБЫР

Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Н.И. Локтионов республиканың массалыг информациязының чепсектериниң журналистери-биле парлалга конференциязын сентябрь 25-те ТР-ниң Чазак бажыңынга эрттирген.

Күрүне Думазында ажыл-чорудулгазын депутат баштай таныштырган. Депутаттар хоойлулар төлевилелдерин чугаалажып көөр улуг хем-чээлдиг ажылды кылып турар. Амгы үеде Россия Федерация-зының 2001 чылда бюджединин төлевилелинин сайгарыл-газы эгелээн. Тыва Республиканың 2001 чылда бюжединде көрдүнген акша-көпеекти чогумчалыг камга-лаар талазы-биле хемчегни депутат ап турарын чугаалаан. Күрүне Думазында "Чер дугайында" хоойлу төлевилелин көрүп, ынаар улуг кичээнгейни салган. Бо дээрге эң-не чугула күрүне ужур-дузалыг айтырыг болурун айыткан. Оон өске-даа хөй санныг хоойлу төлевилелдерин Күрүне Думазында чугаалажып турар.

Тыва Республикада политиктиг байдалга, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ол доктааган. Тывада политиктиг байдалды элээн дүш-күүрлүг болуп турар деп үнелеп көрген. ТР-ниң Президентизи, Дээди Хуралы болгаш Улуг Хуралы бот-боттарының аразында бир демниг ажылдавайн келген, мооң чылдагааны-биле чамдык маргылдаалыг айтырыглар үнүп кээп турар, оларны дүрген чогумчалыг шиитпирлээри чугула болу берген. Республикада акша-көпеек чедишпезиниң уржуундан социал-экономиканы хогжүдери-биле көрдүнген хемчегларны амыдыралга боттандырары чогумчалыг болбайн турарын демдеглээн.

Бо айтырыгларны шиитпирлээр дээш ТР-ниң Президентизи, Чазаа, Дээди Хуралы, Күрүне Думазының депутаттары үүнү кылырын ол тодаргай чугаалаваан. Депутат колдуунда четпестерже синнигип, ниити тайылбырлар бээринге хандык-шылдын коргүскен.

Н.И. Локтионовтан элээн каш айтырыгларны журналистер салган.

Бистиң корр.

ЧАГААЛАР – САГЫШ-СЕТКИЛ ИЛЕРЕЛИ

ИШТИ-ХӨӨҢНҮМ ИЛЕРЕТТИМ

Ынчан 1986-90 чылдар турган чүве. Өскен-төрээн Ак-Туруумнун ортумак школаларынга ыры-хогжүм башкылавышаан, № 7 профтехучилищениң уран чүүл удуртукчузу бооп ажылдап турдум. 1987 чылдың күзүнүнде ынчангы партия Улуг-Хем район комитединиң ийиги секретары турган (сөөлүнде Чаа-Хөл кожуунунуң чагырыкчызы-даа бооп турду) К. Д. Биче-оолдуң база совхозувус директору А. Д. Тюлюштүн деткимчезиби суурувуска уругларның уран чүүл школазын ажыдар аргалыг болган мен.

Алдын-оол Дарын-оолович хүннүн-не эртенгиниң 7 шакта суурда бүгү албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын чыып, партия комитединиң секретары М. Х. Дапык, көдээ совет даргазы О. М. Седин оларның киржилгези-биле совхозтуң ажыл, амыдыралын сайгарып, школаларның, уруглар садтарының "судалдарын суйбап", дарыы кылза чогуур ажылдарны удуртукчу бүрүзүнге дааспышаан, машина-балгаттан эгелээш, янзы-бүрү тудуг материалдары-биле-даа дузаны коргүзе бээр турду.

Ажыы-биле чугаалаарга, "Ак-Туруг" совхозтуң ынчангы директору турган А. Д. Тюлюштүн амыдыралчы, бүгү талалыг сагыш човаашкыны болгаш боттуг деткимчези-биле суурда уругларның уран чүүл школазы чүгле Улуг-Хем районга туржук, Тывага безин ады-сураа үнүп, материал-техниктиг баазазы чылдан чылче улам хогжүп мандып орган. Ол ышкаш совхозтуң дирекциязы школавыс бир ужунга 4 орун-дожектиг, газплита-биле дериттинген кухнялыг 2 өрээлдиг аалчылар өргөөзин дерип кааны кайгамчык болган чүве.

Бистиң уран чүүл школазынга кожа-хелбээ кожууннардан ажыл аайы-биле аргадуржулга солчуп келген башкыларны, ырак-чооктан ыры-шоорлуг аалдап келген артистерни-даа бодувустуң ол аалчылар өргөөзинге чоргаарал болгаш өөрүшкү-биле уткуп хүлээп ап-даа турдувус.

Эргим номчукчу!

Эгелеп алган "созүглелим" уг-шиин, утказын-даа билип каан боор сен: бо сактыышкын хевирлиг үүлүмге силерге бодумнун ажыл, амыдыралымдан база бир арын-чыгаш бараалгадыр бодавадым.

Алыс чуртум Чаа-Хөлден арттар ажыр ырак черде амыдырап чорзумза-даа, оскен-төрээн черимниң келир үези, өргүн чонумнуң кежикчолу дээш сакпактыг хөрээм саргып, Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазынга кандидат Алдын-оол Дарын-оолович Тюлюштү октябрь 1-де болур катап соңгулдага улам деткип, демниг үн-биле соңгуп алырыңарны чаңгыс чер-чурттугларымга күзеп ор мен. Чүге дээрге оон кыска болгаш тода программазы, саазын кырынга эвес, амыдыралга боттуу-биле күүсеттинеринге бүзүрээр мен. Чүге дээрге оон чалыы чылдарындан Чаа-Хөлдүң агымыби-биле судалданган эртем-билии, ажыл-ишке арга-дуржулгазы сандарап бууран амгы Чаа-Хөл кожуунун аңгартын кээринге идегээр мен.

Каадыр-оол БЕГЗИ,
композитор.
Кызыл хоорай.

БИСТИИНДЕ МЫНДЫГ

Камгаладылга

Амгы үе – эртем-техниканың, электроника, кибернетиканың шапкын хөгжүлдезиниң үези. Чеже-даа рынок экономиказының кадыг-берге үези болза, амыдырал чаңгыс черге турбайн, эки талаже эглип олурар. Амыдыралдың агымының аайы-биле хамааты кижи бүрүзү эки чурттаксаар, аас-кежиктиг болуксаар, озал-ондак, аарыг-аржык, өлүм-чидимге таварышпазын күзеп чоруур.

Маңаа күрүненің камгаладылга агентилелиниң Өвүр кожуунда ажыл-чорудулгазының дугайында кыска тайылбырны бээрин кызыдып көрейн.

Машина-техниканың сайзырааны-биле, кижилерниң бойдуска хумагалал чогу-биле, назы четпээннериң оваарымча чогу-биле янзы-бүрү озал-ондактар болуп турар. Бойдус хоойлузундан эрткен чүве бар эвес, өлүмчидим бо-ла болу бээр. Кажан хамааты кижи бүрүзү озал-ондакка таварышканда күрүненің камгаладылга агентилелинден баштайгы дузаны дилеп чедип кээр. Аар-даа, чиик-даа кемдээшкин алганда, орт-халап болганда, ук агентилел кижилерге шыдаар шаа-биле дузаны чедирип турар.

Ынчалза-даа оон ажыктыг, эки талазын кижи бүрүзү билбес, херекке албас, тоомча чок көөр чорук кайы ковей. Часкы, күскү үелерде орт-халап удаа-дараа болуп, көдээ суурларда туржук, көдээ аалдарда машина-техника ковүдеп, холуксаалыг арагадарыга хораннанган кижилернің санының озүп турарын оваарып көргеш, чурттакчы кижи бүрүзү өг-бүлезиниң кежигүннерин, эт-севин, машина-техниказын албан камгаладып алырын сүмелеп турар бис. Эң ылаңгыя чайгы, күскү кат, моогү, тоорук, эм оттар, үнүштер чыылдазының үезинде айыыл-ондак болганчок-ла болур боор чорду. Пөштен аңдарылган, моогү, оттка хораннанган, одагта орттенген, кадыр черден чуулган, хайыраканга таварышкан дээш, чүү турбас дээр. Амыдыраары берге бо үеде кижилер арга-сынче, орантаңдызынче чүткүүр апарган. Үер, суг-чар, орт-халап база кончуг, ону баш удур кижи билир эвес. Кижи хоокүй хепхенертен карак чивеш аразында кандыг-даа озал-ондакка таваржып турарын хүн бүрүде көрүп, дыңнап турар бис.

Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү амыдыралга эргежок чугула херек чүүлдерин, албодун, ажы-толун камгаладып алыры дээрге ниитилел мурнунга сагыыр ужурлуг хүлээлгези болур. Тоомча чок чоруктан, оваарымча чогуустан, озал-ондактан чеже-чеже чалыы назыннар электен-не бистен чарлып турар-дыр. Амыдырал чараш, өг-бүле аас-кежиктиг, ажы-тол кадык шыырак болзун дээш камгаладылга ажылын кылып, суртаалдап турарывыс ол. Айыыл-халаптың баштайгы үезинде милиция, эмчи черлери дузаны чедирери билдингир. Озал-ондак болган соонда камгаладылга агентилелинге билдириишкин тудуп алган, эвээш-биче-даа болза дуза дилеп кээр улустуң саны ковүдээн. Ынчалза-даа оларның хой кезииниң камгаладылга документизи чок бооп турар. Ынчангаш хамааты кижи бүрүзү бо кыска тайылбырны билип алза чогуур.

Айыыл-ондактан камгаладыр дизе, улуг улустар 1000 акшага камгалаткаш, дадывыр кылдыр 30 акша, бичии уругларга, школачыларга 1000 акшага болза 15 акшаны чылда бир катап төлеп алыр. Камгаладылга кылдырып алганда, кандыг-бир үеде озал-ондакка таварышканда чидиригниң эгидер өртек-үнезин ында айыткан. Кемдеп-бертингенде, хораннанганда эмчиниң шынзылга бижиин барымдаалааш, төлевир кылыр. Өрт болганда, өрт черинден, эт-сеп читкенде, милиция органнарындан шынзылга херек. Ол ышкаш 24 шактың дургузунда ол албан черлери-биле бистиң төлээвис кады хыналданы чорудар. Машина-техника когарааанда ОШАЧКИЭ органынга дыңнаткаш, шынзылганы эккээр. Бо бүгүнү хынаан соонда агентство төлевир кылыр эргелиг. Чүге дизе ажылагый үезинде озал-ондакка таваржыр таварылгалар база бар бооп турар. Ол камгаладылганы организацияларның кол бухгалтерииниң киржилгези-биле чорудуп турар. Данзы кылган камгаладылга агентилеринге 5 база 7 хуузун толевир кылдыр төлеп берип турар. Агентилелдиң агар санынче акша шилчип кирген хүнүнден эгелеп камгаладылга күш кирер, чүгле оон соонда тускай херечилелди камгалаткан кижиге тыпсыр.

Айыыл-ондактан камгаладыр дизе, улуг улустар 1000 акшага камгалаткаш, дадывыр кылдыр 30 акша, бичии уругларга, школачылырга 1000 акшага болза 15 акшаны чылда бир катап төлеп алыр. Камгаладылга кылдырып алганда, кандыг-бир үеде озал-ондакка таварышканда чидиригниң эгидер өртек-үнезин ында айыткан. Кемдеп-бертингенде, хораннанганда эмчиниң шынзылга бижиин барымдаалааш, төлевир кылыр. Өрт болганда, өрт черинден, эт-сеп читкенде, милиция органнарындан шынзылга херек. Ол ышкаш 24 шактың дургузунда ол албан черлери-биле бистиң төлээвис кады хыналданы чорудар. Машина-техника когарааанда ОШАЧКИЭ органынга дыңнаткаш, шынзылганы эккээр. Бо бүгүнү хынаан соонда агентство төлевир кылыр эргелиг.

Бо хүннерде амытынындан когарааннарга 41 камгаладын 16-зын, бертинген дээш 16 кижиге, орт халавынга таварышканы дээш 4 кижиге камгаладылга толевирин төлээн.

Кожууннарда камгаладылга салбырларын агентилелдер кылдыр эде адаан болгаш Москваның Топ агентилелиниң салбыры бооп ажылдап, толевирни ол дамчыштыр чорудуп турар. Бо бүгү ажылдарны Күрүненің камгаладылга агентилелиниң даргазы Евгений Кечилович Монгуш удуртуп, улуг ажылдарны кылып турарын маңаа демдеглекседим.

Зоя ДАРЖАЙ.
Өвүр кожуунда камгаладылга салбырының директору.

Авыралдыг ава

ААС-КЕЖИКТИҢ АЛДЫН ХУВАЗЫ

Ава дээрге – чер дег, хүн дег, дың-на чаңгыс, Аңаа мөңге йөрээл ырын ырлажыылы.

Суурувустуң солун амыдыралдыг кижилериниң дугайында "кайгамчык амыдыралдырның чуртталгазы" деп чурт-шинчилел ажылдарын чорудуп турар. Кудумчу, бажың аайы-биле ооренікчилер солун амыдыралдыгларны тыпкаш, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, альбомнарны долдуруп турар бис.

2000 чылдың август 20-де авыралдыг ава, энерелдиг эне, магаданчыг мөнге исти арттырган маадыр ие Эртине Баазан Кечиловна 70 харлаан. Кайгамчыктыг эрес-кежээ, чүгүрүк, кашпагай, топтуг-томаанныг эневистиң амыдыралы-биле кыска таныжылганы кылган бис.

Ол 1930 чылдың август 20-де Ак-Хемге торуттунген, он уруглуг өг-бүленің хеймер кызы болуп өзүп-доругуп келген. Күш-ажылчы намдары "Искра " колхозтан эгелээн. Ол поварлап, хой кадарып, шанга, огородка, тудугга 50 чыл иштинде ак сеткилдиг үре-түннелдиг ажылдап келген. 1956 чылдан эгелээш ол Булуң-Терек суурда чурттап чоруур. 1980 чылда пенсияже үнзе-даа, анаа орбайн, ажы-толунуң уругдарының азыражып, хууда малмаган тудуп, тарааны тарып, үлегерлиг өг-бүлелерге хамааржып турар. Эки ак сеткилдиг ажылы дээш "Күш-ажылдың хоочуну" медаль, хой санныг хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер оон кызымак ажылын херечилеп турар. Оон аңгыда "Эң эки хой кадарчызы" деп моорейниң хой удаа тиилекчизи. Бүрү баглаар үеде бирги черни ап турган.

Баазан Кечиловна онза салым-чаяанныгларның бирээзи деп болур. Эге школага-ла ооренип тургаш, чүгле 4-5 демдектерни алырындан аңгыда, чадаг чарышка онза хандыкшылдыг. Чарыштарга үргүлчү-ле тиилеп чораан. Ам 70 харлаан хирезинде адак-бышкаа чиик, каяа-даа, чүү-даа чүвеге четтигип чоруур. Чон ону кайгамчык кашпагай угбавыс дижир. Ол бодунуң эрткен оруун айтырарга, мынчаар чугаалап олурар: "Өөренип тургаш, шүлүк чогаадып, ыры ырлаарынга ынак турган мен..."

Кечиловнаның шүлүктери артпаан. Ол үеде ону кым-даа эскербээн азы херекке албаан. Оон башка база бир хөрээжен чогаалчы үнер чадавас турган.

Чырык өртемчейге амыдырап-чурттазын дээш ол ажы-толунге аас-кежикти чаяан бергеш, ажыктыг аргасүмезин берип чоруур. Хүндүлүг угбавыс 11 уругну остүрүп кижизиткен. Онзагай чүүл болза оларның 6-зы дээди эртемниг башкылар болуп ажылдап чоруур. Чаңгыс Булуң-Терек школазынга безин оон 5 уруглары ажылдап турду. Авыралдыг аваның ажы-толунуң дугайында оон-даа хойну бижип болур. Уруглары эргим авазынга чоргаарланып, черге чедир могейип чоруур.

Улуг оглу Сергей ийи дээди эртемниг башкы. Ол шевер: чазаныр, сыгыртыр, хоомейлээр, чүгүрүк, чадаг кылаштаарынга тиилекчи, оон кадында ол Куба база четкеш келген. Люда деп уруу — Ак-Туруда башкы. Нинаы—Тывада сураглыг шүлүкчүлернің бирээзи, чогум боду орус дыл башкызы. Ол баштайгы шүлүүн авазынга турасказаткан. Алена деп хеймер уруу —физика башкызы. Өг-бүленің догерезин адаары болдунмас, ынчалза-даа мындыг кончуг ажы-толду кижизиткен авага ол оорунчуг.

Клазымга бо солун өг-бүлеге турасказадып, "Мөнге ис" деп класс шагын эрттиргенивис солун болган. Шынап-ла, Баазан Кечиловна мөнге балалбас исти ажы-толунге, чонунга арттырган деп түннелге келген бис.

Маадыр ие эрткен амыдыралын 70-ги артче үнүп келгеш, ханы бодап сайгарып олурар — эрткен үелер эки-ле эрти, кижи бүрүзү ажыл-иштиг. Удуртукчулар база эки ак сеткилдиг-биле ажылдап турган. Ам бо үеде берге-дир: саап ижип орган инээмни оорлап аппарды, ынчалза-даа бодумну аас-кежиктиг ава деп санап, аңаа чоргаарланып чоруур мен. Бо бүгү чонумнуң ачызы-дыр — деп, угбавыс чугаалап олурду.

Хойну көрген угбавыстың чугаалап орары-ла шын. Ол езулуг аас-кежиктиг, салымчаяанныг ие.

Анай ДОВААДОР.
Чаа-Хөл кожуун,
Булуң-Терек суур.

СҮТ-ХӨЛ "ДАҢГЫНАЗЫНГА" УЖУРАШКАШ...

Бедик-бедик, сүүр-сүүр баштарлыг, хая-даштыг кадыр-сыннар хөрээнге деннешкензиг эмчи "даңгынага" ужуражы берген бис. Сүт-Хол сыннарының серии сырынын тынып чоруур, арыг агаарлыг черниң кызы Маргарита Энер-ооловна Күжүгеттің улус шинчиир, эмнээр, оларга дузалаар ажыл-ижи улажып-ла турар. Эмчивистің шалыпкын ажылдаарын улус мактап, демдеглеп, аңаа чоргаарланып турарлар. Он чылдын дургузунда чеже кижини экиртир эмнээн деп бодаар силер, санап четпес айтырыг-дыр ол. Алтайның медицина институдун доосканна болгай, ажылынга кызымак, эң-не бүдүштүг, топтуг-томаанныг эмчивистир. Эмнеткен кижилери экижип, сегип үнер — деп, Валентина Тоорукпаевна Ондар чоргаарал-биле чугаалады.

Шаанда Манчүрек сыннарының кырынга кыштап чыдырывыста, Очур-оол эмчи дагалыг аттыг бистиң аалывыска келгенин, мени база шинчээнин сактып келдим. Алдыы-Чыраалыг-Ойнуң сиртинин кыры-ла болгай ол. Ачам ынчан Ак-Алаштын, Манчүректин, Холчүктүгнүң, Чечектигнің аалдарының малын эмнеп турган. Ачамның эмнер шыгжаар даалыңында кижилер эмнээринге тааржыр эмнерниң бар болганын Очур-оол эмчи көрүп, магадап олурарын сактып келдим. Алдын даңгына дег чараш, шевергин эмчивис Маргарита Күжүгет челер-маннаар аътты мунгаш, Чечектиг, Холчүктүг, Манчүрек аалдарын эргип каапкаш кээп болур-ла боор деп бодап ор мен. Эмчилерниң улуг сайыдынга чедир депшип, амдаа Кызылда ажылдап чоруур Николай Васильевич Сизыхтың толептиг үлегер-чижээн сүт-холчулер кайын уттур. Бо эмчивис Сүт-Холге ажылдап келгеш, кезиишкиннерни хову турлагларынга кыла каап турган болгай. Ол дүрген дузаны ынчаар безин чедирип турду.

Тоол шагдан бээр-ле Сүмбер-Уула, Сүт-Хол дээрге, алдар-сураглыг мөгелер Сарылар Семис-оолдун, Ондар Сүүр-оолдун, Ооржак Дапылдын, Ондар Кошкар-оолдун дээш-ле, хой-хой салгал дамчаан кайгамчык мөгелерниң оран-чурту. Ындынаалдыр ырлап туруп хоомейлеп, сыгыртыр Ооржак Хунаштаар-оолдун, Ондар Маржымалдын оран-чурту. Хой мал остүрүп, алдаржып чораан Маадыр Дажы-Намчал Ооржактың болгаш оске-даа бедик дүжүт остүрүп, сурагжааннарның чурту. Уран-чечен состерлиг чогаалдары-биле алдаржаан чогаалчылар Екатерина Тановың, Александр Даржайның, Куулар Черлиг-оолдун, Ховалыг Артыктын, Ховалыг Маадыр-оолдун, Ондар Бораштын, Ондар Дарымның, Ондар Кан-оолдун, Монгуш Үндеш-оолдун, Ондар Чаңоолдун, Куулар Шомаадырның, Кечил-оол Экер-оолдун, Ондар Доржунуң болгаш оон оске-даа чогаалчыларның оран-чурту Кайгамчык эмчидомчулар Сизыхтын, Орденниг Очур-оол эмчиниң, Ондар Оюн-оолдун, мурнакчы башкыларының, саанчыларның, кадарчыларның оран-чурту. Сүүг малы чаптылгылаан, сүдү-сааны савазыраан Сүт-Хол деп бодап, үнелеп чоруулупар.

Ажыл-ишчи чаңгыс черчурттугларын аныяк эмчи дозеп салгазын!

Охемчик ОНДАР.

Бодал солчулгазы

ЧЕРЛЕ КАНЧААРЫЛ?

2000 чылдың июль 20-де үнген №80 "Шын" солунга журналист Борис Ондарның "Араганы ишпээлиңер" деп эгелиг үүлүн номчудум.

Ында бижип турар үүлдер, барымдаа-чижектер, айтырыглар, чагыг-сүмелер шупту-ла маргыш чок, шын. Езулуг-ла чону, төрээн нациязы, оон амгы келир үези, салым-чолу дээш сагыш-сеткилиниң ханызындан аарып, кижилерге хоралыг, күзенчиг эвес чүвелер дээш хилинчектенип чоруур, сүт дег ак сеткилдиг кижиниң кодүргеи айтырыы деп билдим.

Бо чергелиг арагага, таакпыга хамаарышкан материалдарны алдан хар ажа берген назынын иштинде чаңгыс удаа номчуп келдим.

"Араганы кажан, каяа, кайы хирени кымның-биле ижерин билир херек" — деп, сураглыг большевик М.И. Калининиң чугаазы кончугла шын, ужур-утказын ам-даа чидирбээн.

Өршээзин! Культура — ол эки сос, ханы уткалыг билиишкин. Ынчалза-даа кижиниң сагыш-сеткил болгаш материалдыг культуразында хоралыг бак үүлдер бо-ла киргилей берген боор-дур. Материалдыг культурада арага, таакпы болгаш наркотиктиг бүдүмелдер эн-не бак деп билип көрүп чор бис. Оон хоразын билип көрүп чорааш-даа, оон адырлып алыры чамдык кижилерге дендии берге бооп турар. Канчаар-даа хажыттынмас, программа-биле кылып каан автомат, робот эвес, бирде ооруур, бирде муңгараар сеткилдиг, доңар эттиг, аштаар хырынныг кижи амытан чеже-даа бойдуста тынныг үвелерниң эн-не дээдизи, угаан-медерелдиг, чугаа-домактыг КИЖИ диртип чорза-даа, сагыш-сеткилинин (бо хүнде, шакта) байдалынга бо-ла чагырты бээр-дир.

Арагалаарынга чылдагаан болур үүлдер дендии хой. Тускай мергежил бүрүзү башкы, эмчи, шериг, тудугжулар — шупту байырлалдарлыг, санап четпес. Янзы-бүрү юбилейлер: куда-дой... Бо бүгүнү санаан сан-түп, медээ бар боор чүве ирги бе?

"Оске чоннарны өттүнгеш чоорул, тывалар шуут ишпейн барза, канчап баарыл" — деп, Борис Ондар бижээн. Шынап-ла, канчап баар деп? Канчап-даа барбас. Ону шупту тывалар билир. Билгеш-даа, ижип-ле турар... Сауд Аравиязы деп чуртта арага хоруглуг дээр. Ислам шажын хоруп каан. Оон оске арага хоруглуг чурт дыңнаваан мен.

Америкада таакпы ортээ дендии улуг дижип, аңаа чораан улус чугаалажыр-дыр. Эң хоралыг үүл дээш-ле, ынчап турлар ыйнаан. Араганы чем-биле холуп ойлеп ижер, таакпыны хоруур дээш бүгү-ле болдунар хемчеглерни ап турар, амыдыралынын деңнели, культуразы бедик, 80-90 харлыг кыганнар безин үргүлчү гимнастика кылган, чунар-бажың, сауна, бассейннерде кирген, оларны даштындан коорге безин 40-50 хар ажыг кижилер-ле хире — езулуг-ла кадыкшыл дээш "тенек аараан нация" деп бижээнин топ парлалгадан бир-ле номчаан мен.

А бисте чүгле чединмес ядыы-ядамык кижилер муңгарап, бөгүнгү берге байдалды бичии када утту кааптар дээш, ижеринден аңгыда, бүгү амыдыралынын четчиринден "караа көзүлбестеп", кооргеттинип ижерлер безин чок эвес болдур ийин. Аныяк эрлерниң, хөрээженнериң, чаа-ла школа дооскулаан ооллар, кыстарның ижип кээри коргунчуг-дур! Чижек, бистиң Кызыл-Хая суур шуут черликшээн. Эзирик кижилер көзүлбес хүн черле турбас. Кудумчуже үнеринден кижи коргар. Үнгеш-ле, ыяап-ла бирээге таваржыр сен. "Таакпың бар бе?" Араган, акшан бар бе? дижир. Чок болза кандыг-даа чылдагаан чоккала чөңгээ эрээр. Улуг, аныяк деп чүве билбес. Шош-содааны санаан-даа хөрээ чок. Бижектежип, боолажып, ийин-чаңгыстап өлүп-даа турарлар... Участок шагдаазы деп кижи бо суурга хаая костур. Арай деп-ле шагдаа хептиг кижи коступ кээрге, эзириктер козүлбейн, шимээн баар. Дынзыг сырын хадын кээрге, чиде берген ыргак-сээктер-ле!

Ам черле үүнү канчалза экил? Мээң бодалым мындыг. Эрте, орай-даа болза миниин боданы бээр кижилер хой. Ынчангаш арагалаашкынга удур бүгү хемчеглерни улам, күштелдирер херек. Арагалааш, үүрмек херектер үүлгеткен кижилерни (аар кемдээшкин кылбаан-даа болза), кижилер дорамчылаан, эттээн, соңга-хаалга үрээн, бусканы дээш чаңгызын-даа халас салбас. Бо бүгү милиция органнарының, тус чер чагыргаларының хөрээ-ле болгай. Ол хүнде-ле бистиң сумунуң девискээринде байдал амыр-ла! Дорамчылаткан, эттеткен кижиниң шорузу-ла. Билдириишкин, хомудал-даа киирбес, коргар. Соңга бускан кижи ону бакка-сокка шилдеп кагза, экизи-ле ол.

"Таакпыдан бер, ашак, оон башка соңган буза шаап кааптар бис" дээр оолдар бардыр. Эрге-чагырга чок чүвени чоорул, чок болза шуут-ла балды-сүге, боо-моңгу белеткеп алгаш, сокчур бе, канчаарыл? Бир пенсионер кырган менээ ынча диди:

— Кажан-бир арагалаар чорук шуут чиде бээринге бодум хуумда бүзүревес мен.

Ынчалза-даа бүгү тыва нация шуптузу-ла арагачылар эвес-ле болгай, чүгле 5-10 хуузу-ла ижер ыйнаан. Черле канчаарга-даа хоржок кижилер, ам канчаар, түреп тоңгейлер-ле!

Арагага алыскаш тыва нация чиде бээр, оон генофондузу үстүрү ырак. Мен аңаа бүзүревес-даа мен. Чоокку чүс чылларда ындыг халап турбас-ла боор, ынчалза-даа коргей-ле. Чүгле боданыр херек. Канчап бардым деп аан.

Херлии ХЕРТЕК.
Кызыл-Хая суур.

КЫШКА БЕЛЕН

Кызылдың Хоочуннар бажыңы тургустунганындан бээр 16 чыл чеде берген. Оон бээр хой-ле директорлар солушкан, ажыл-агыйы эки-ле чогувайн келген. Ийи чыл бурунгаар Киров Салчакович Дилакты директор кылдыр томуйлаан. Оон чүткүлдүг карак кызыл ажылының түннелинде, интернат богун ийи бызаалыг, саап ижер ийи инектиг, кошкарлыг, иртерлиг, торуур хойлар — шупту чеден баш, үжен үш хураган, он чеди хаван оолдары, үш торуур хаваннары бар.

Күскү дүжүт ажаалдазында Хоочуннар бажыңының ажылдакчылары 16 ажыг тонна картофельди, 217,5 кг ногаа аймаан ажаап алган, мал чеми кылдыр 15 тонна сигенни белеткээн. Чурттаар черивисти долгандыр хевир киир херимнээн, чунар-бажын-даа туттунган, дааранар цех ажылдап турар. Чайгы сентелгени эки шынарлыг кылдырткан болгаш Хоочуннар бажыңы кышка белен.

Бо дээрге Киров Салчаковичиниң улуг күжениишкинниг ажылының түннели-дир. Чоокта чва, август айда К. С. Дилакка оон шылгарангай күш-ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" деп хүндүлүг атты тывысканы оон чымыштыг ажыл-ижин үнелээпин бадыткан турар.

Кимаа БАГЫТ-ООЛ.
Хоочуннар бажыңы.
Кызыл хоорай.

АВАГА АЛДЫН ЕЗУЛАЛ

● Чурумал-репортаж ●

Найысылалда Улусчу чогаадылга төвүнүң биче залында чүүл-бүрү аъш-чем, суксун делгеттинген столдарның бирээзинге хамык ажытолунге, ургларының ургларынга, күдээ, кенээт, чүржаттарынга, күдаларынга хүрээлеткен, байыр езузу-биле кеттинген, сарыгзымаар бажының дүгүн аянчылыр чазап алган, 30-40-не хар иштинде деп болур, чарашсымаар херээжен олурган. Оон хорээнде "Күш-ажылдың тергиини" деп медаль чырып орда, холунда микрофон туткан кыс хамыкты хайындырып үндүрген:

— Бо залда, эң-не хүндүткелдиг черде саадап орар, мында чыылган бистерниң шуптувустун кырган-авазы, авазы, күнчуу, кат-иези, угбазы, кудазы Бичии Чамзыевна Ортааттың чырык черге бодараан хүнүнден бээр 60 харлаанын демдеглээри-биле чыылдывыс, байырлал-езулалының эгелээнин чарлап тур мен! — дээри билек, хөгжүммузыка, адыш часкаашкыннары диңмирей берди. Чарлаанын езугаар назыхарын бодап орарымга, улгатканзывас, эгезинде бодааным чылдар-биле үүлдешкек болганынга магададым. Бо езулалга чылдак болган кижиге хамаарыштыр алырга, мен оон кудазы кижи болдум, аңаа менден аңгыда, кады торээн угбам Сенмитей, оон уруу, ам билдингир апарган торээжен шулукчулерниң бирээзи чээним Зоя Донгак олурган.

Моон ынай билдингени чүл дээрге, Бичии Чамзыевна Ортаат 1940 чылдың 7 айда Бай-Тайга районунуң Кызыл-Даг (Коп-Соок) сумузунга торуттүнген, 20 харлыында огбүле туткан, 6 оолдар, ургларның иези кижи болду. Немей чугаалаарга, 13 ажытолдун кырган-авазы, күш-ажылдың хоочуну, ол бүгүнүң херечизи — "Күш-ажылдың тергиини" деп медаль ол. Оон күш-ажылчы амыдыралы Бай-Тайга райпозунун хлеб бижырар чериндан эгелээн, 1970 чылдан бээр пенсияже үнгүже чедир аптекага ажылдап турган, хой-хой ортектиг шаңналдарның болгаш хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи дээрзи юбилярга байыр чедирген торел аймаанның чугаазындан билдинген. Оон күш-ажылчы амыдырал, салгалындан солун чүве чүл дээрге, оолдары Дарый-оол, Далай-оол — чогаалчылар, улуг уруу Урана — Иркутскиде эмчи, Айлаң — хлеб бижырыкчызы, Аяна — фармацевт, сөөлгү адааннарым иезиниң ажыл-мергежилиниң изин баскан, Салбак — бухгалтер, ниитизи-биле күш-ажылчы эртем-мергежилдиң кижилери болду.

Эскерип орарымга, юбилей езулалының ыры, сам, хөгжүм кааскалгазын бо-ла культура төвүнүң ажылдакчызы, артист Сергей Ондар, ниити юбилей езулалын Надежда Таргын башкарып эрттирдилер эвеспе! Ол хүннүң бүгү сүүзүнү Алла Казырыкпайның күүсткени "Авай" деп ырында, Зоя Донгактың юбилярга тураскааткан шулуктеринде, өг-бүле, ийи-чаңгыс-даа аныяктарның тааланчыг ыры-шоорунда сиңген деп болур. Бүгүде көрүп, адыш часкап олурда, Бичии Чамзыевнаның урглары Салбакай база Аяна иезинге белек кылдыр оон мойнунга алдын цепочканы — эрге кааскалганы барып кедирдилер, уруу Айлаң осқ салаазынга алдын билзекти суп берип, оглу Далай-оол авазының кулаанга мөңгүн сырганы база суп берди. Бо бүгү юбиляр Бичии Чамзыевна Ортаатты 60 харлыг авай эвес, аныяк, чараш алдын даңгына кылдыр хуулдурупчаагай күзээшкиннерин сөглеп, белек-селектерин бараалгадып турарлар болду. Шат-төөгүден Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга кожуун-нарның арат чону, аныяктары эл-хол аралажып чурттап, кудалышкылар болуп келгениниң база бир барымдаазын

Терең, шапкын Барлык, Шуйну кешкиледим.
Тээлиге теп, Базаракка баскыладым.
Холбең Коп-Соок шынаазынга дешкиледим.
Корбээним бир кудагайга борта душтум.

Анай-Хаак дег, хөнү сынныг Силеримни
Алданнаан деп чарлаптарга, шынзыкпадым.
Кыстарзыг дурт-сынынарны көрүп ора,
Кырган-ава дээринден-даа эпчоксундум.

Алдан бештээр, чеденнээр-даа болзунарза,
Аныяанар — даңгыназыг, дарийгизиг...
Алды-беш чыл аразында ылгал чүү боор,
Ам бир катап ужуражыр хүнүвүс кээр!

Ынчан Бичии Чамзы уруу Силер-биле
Ырлап, самнап, байырымны чедирер мен.
Амдыызында алдан харны уттуптунар,
Аалчынар бооп, кудаңар мен чеде бээр мен.

Ыргак-сээк дег кулактарга анчыы сүргей
Рыноктун берге ойу эрте бээрге,
Чуглуп, моорээн Хемчиниңерниң агымы дег,
Чуртталганар сагланайынып турар боор он!..

Солагай САЛЧАК.

УРАН ҮҮЛДҮҢ ТЕРГИИННЕРИ

САЛГАЛДАРЫ ДӨЗЕП АРТКАН

Монгуш Черзи Хола-Саловичиниң бичиимден тура таныыр мен. Чогум үүү деп аттыг черге турганывысты билбес мен. Ол үеде аш-чут бооп турганын шал-бул билир мен. Кырган-ачаларывыстың мал-маганы холчок олуп, чудап турган. Тараа-быдаа чок, аштанчыг үе, оът-сиген база багай. Малдың эъдин чиирге, ылбыргай, сугзуг, сүүзүнү чок. Бистиң кырган-ачавыс, кырган-аввыс бичии турувуста, күзүн-не чиш-биле деңге анай, дотпе эъттерин белеткеп алыр. Чымчак дээш биске тускай аңгы шыгжаар. Кежээ чем кылган санында-ла дүлүп бээр.

Ынчан бодей оглерге чурттап турган бис. Дайын соолу болгаш улустуң малмаганы, шыдал-быразы чегей үе чүве. Черзи кырган-ачай суг-биле элээн үр кады чурттаваён барган бис. Кажан элээн сууржуп, болдүнчүп келгенивисте, Черзи кырган-ачавыс суг суур кыдыынга кожуп келген турган, ам болза библиотека чоогунда кезек бажыңнар адаанга бичии ыяш бажыңныг. База катап үнүп-киржип турар апарган бис.

1951-52 өөредилге чылында белеткел клазынга оорени берген бис. Черзи кырган-ачавыстың оглу Кошкен-оол база бистиң-биле оорени берген. Эге школаны дооскуже кады өөрендивис. Узун чаагай, ак арынныг, чугаакыр оол чүве. Чүвени топтап-топтап айтырар, баштак-даа. Кошкен-оолдан улуу Өнер дээр угбазы турган. Аажок шевер, кежээ, дааранып. Олла аайы-биле Кызылдың даа-ранылга фабриказынга мурнакчы даараныкчы бооп ажылдап чорду. Өөнүң ишти партия эге организациязының секретары чораан Балчый-оол Максим Сурунович. Оларның уруглары база бар. Кошкен-оолдан бичии ийи кыстар турду — Рая биле Кудаштай база бир оол Володя.

Раязы ам Кызыл хоорайда ог-бүлелиг, ажы-төлдүг ажылдап, чурттап чоруур. Өнерден улуг Хорей (Корей) деп уруу база чораан. Оон уруунуң бирээзи — бистиң Ак-Туруг ортумак школада биология башкызы Бүрбүжап Галина Түлүшовна. Мурнакчы, бедик категорияның башкызы. Өг-бүлелиг, ажы-толдуг. Мынчан кээрге Черзи кырганнар — 4 кыстың, 2 оолдуң эргим адаиези. Оларның аваның адын арай сагынмайн-дыр мен. Ынчан улуг улус адын уш-баш чок адаар эвес.

Кырган-авай черле хол куруг орар эвес: алгы-кежин эттээн, божалаан, хой-малын карактаан, божа-хойтпаан хайындырган, ааржы-күрүдун кургаткан. Оожум-топтуг, ургларга аажок кырган-авай чүве.

Монгуш Черзи 1899 чылдың июль 7-де Ак-Туруг суурнуң девискээринге бодүүн арат ог-бүлеге торуттүнген. Ол хенче чажындан тура, күш-ажылга кончуг ынак, олут орбас, чыдын чытпас кижи. Черзиниң ада-иези база ус-шевер кижилер. Ус-шевер кырганнар чаныңга өскен болгаш ол 8 харлыында терек чөвүрээзинден дириг амытаннар дүрзүлери чазап эгелээн. Ойнаар-кыс-даа хевирин чазап шенеп турган. Монгуш Черзи малгажыл-агыйлыг улуска оскен болгаш мал-маганның аажы-чаңын, онзагай байдалдарын кончуг эки билир. Азырап хайгааражып турганы мал-маганының ажы-толу анай, хураган, бызаа, кулун дүрзүлерин чазап эгелээн. Алдын-Булактың карагчонар-дажын база ажыглап турган.

10 харлыында көшкүн араттарның көжүп чорааны кыштаг чоогунга дыткa тыва шай хевирин оюп каан. Бо ыяшта оон оюп каан дүрзүзү чоокку үелерге чедир хамыктың кичээнгейин хаара тудуп турган. Аңгы-аңгы салгалдың кижилери оон бирги уран шевер чогаадының кайгап шаг болганнар Оон бир өөреникчизи сураглыг даш чонукчузу Байыр Байынды.

12 харлыында орге, алактаагы, хөөрүк, койгун дээш, оон-даа өске аң-мең дүрзүлерин чазаар апарган. Аныяк оол ачазының ус-шевер ажылынга дузалакчылап эгелей берген. Улуг-улуг байларның чагыгларын адазы-биле кады кылып турар апарган. Хадың биле эзер база чазаар. Эзерниң бажын хадыңның кончуг быжыг чери төжээнден, улуг-улуг урулардан алыр. Ол үүгле эзер, ынгыржак чазаар эвес, уру аяктар, тавактар, хадың бышкы, хымышты теректен тараа эжер, хаар-хүүректерни дээш, үүнү кылбас дээр. Ол шагда ажылагыйга хереглээр бүгү-ле үүлдерни боттары ыяштан кылып бүдүрүп алыр турган. Чоок-кавы кожуунларның чону оон чазаан эзерлериниң быжыын мынчаар хынап алыр чораан: эзерни доңмек кырынга салгаш, ийи холубиле деңге оңгаар-дескээр күш-биле часкаар. Бир эвес эзерниң баштары хоорлуп чаштавас болза, "быжыг эзердир" дээш садып алыкчы шилип алыр. Чоорту тыва шыдырааны болгаш хүрээхиттиң биче тураскаалдарын болгаш дериг-херекселдерин кылып турар апарган. Оон оңнуг будуктар ажыглап, тыва аптараны кааскалгазын кылбышаан, чазап кыла берген. Эзерлерни болгаш аптараны кылгаш, Черзи Хола-Салович чонунга садып-саарып, огленген аныяктарга белекке берип чораан.

Ак-Туруг суурну үндезилеп тургузарынга ол улуг үлүг-хуузун кириштирип чораанларның бирээзи. Суурнуң бажынарын, школаны, эмнелтени тударда, тайгадан кончуг улуг чудукту чайын тергеге, кыжын шанактыг аътка чаңгыстан сөортүп эккээр турган. Тергелиг, шанактыг аъттарны коорге, дыка чараш, кудуруун кызыл пос-биле катай орээш, хомут дугазынга хой-ле коңгулуурларны кызыл пос-биле баглаан, аът бүрүзүнге азып каар. Чудук сөөрткен аъттарның башкылыы суурга кирип турда, сөөлү Улуг-Дөң кырында чоруп орар, кыжын соокта коңгулуурларның даажы ыяңгылыг-ла. Шак мынчаар бистиң суурувусту тудуп эгелээн үүве-дир. Черзи кырган-ачавыс бажынның нарын кезектерин: соңга, хаалгаларны кончуг чараш, нарын кылдыр кылып бээр чораан.

1962 чылда Ак-Туруг суурга ус-шеверлер болгумун ажыткан кижи — Монгуш Черзи. Ак-Туругга аңгы-аңгы кожууннардан эккеп каан өскүс ургларның школа-интернады турган. Аңаа база ол болгум башкылап турган. (Өскүстер бажыңының директору тыва эки турачыларның бирээзи, фронтучу Куулар Семис-оол Байыр-оолович турган). Ол болгумнуң киржикчилери Түлүш Семис-оол, Салчак Кара-оол, Оюн Көжер-оол, Хомушку Клим, Монгуш Кызыл-оол дээш, оон-даа оскелер. Тывага бирле дугаар аныяк даш чонукчуларының болгумунуң ажыттынганы ол.

Кырганның кылган ажылдары район иштинге, республикага, харын-даа кожа-хелбээ чурттарга сурагжып, адысураа алгый бергенде, Тыва АССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң баштаар чериниң чалааны-биле 1964 чылда кырган мастер Кызыл хоорайже коже берген. Чогаадыкчы ажылын улам сайзырадыры-биле бүгү-ле эки байдалды кырганга тургузуп берген.

Кырган-ачавысты Кызыл хоорайже чалап аппарганда, бистер онгу классты доозуп, дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип алган бис. Оон бо чер чурттуг эштерим-биле кырган-ачавыстың бажынынга барыксаарывыс аажок. Мачын Шура, Лопсан Тамара дээр эштеривис-биле бир катап бардывыс. Кырганның амыраары-даа холчок. "Кажан үндүнер, чүнү канчап чоруп силер? Ак-Туругда чонувус эки тур бе?" — деп элээн хой айтырыгларны сала каапкаш, "Мен мыя мында садыгже халааш келийн, олурунар" — диди. Ынчан кырган-аввыс чок турган. Кырган-ачавыс келзе-ле кедергей семис эът, кургаг сүт, конфет-чигир садып алган кирип келди.

Шай, быдаа хайнып турар үеде бодунуң ажыл-агыйын биске чугаалап таныштырды. Бистер магадаанывыстан бот-боттарывысче көржүп каап ор бис. Ынчан бистиинден Кызыл хоорайга чурттап турган кижилер эвээш. "Чайлыг үелеринерде кээп турар силер, кичээл үзүп болбас, өөренири берге, кызыдынар, ургларым" — деп чагыл орду. Чеже-даа ССРЭ үези турган болза, студентилерге кайы-даа үеде домей-ле берге турган. Кырган-ачавыс бисти эъттедип быдаалаткаш, чылыг, чымчак состери-биле үдеп каан.

Кырган-ачавыс арай-ла эрте кызыл-дустай берген, бойдустун хоойлузу ындыг, оон эртер эвес. Ол 1969 чылдың август 12-де мочээн. Оон хоорүн Тыва АССР-ниң культуразының болгаш тоогузунуң тураскаалдарының даңзыларынче киирген.

Алдар-аттыг даш чонукчузу ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тыва АССР-ниң Культуразының болгаш уран үүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, Бүгү-эвилелдиң делгелгелериниң хой дакпыр киржикчизи, бүгү делегейниң Монреальга эрткен "Экспо — 67" делгелгезиниң киржикчизи.

Чогаадыкчы ажылының чартык чүс чыл чуртталгазында муң ажыг аңгы-аңгы хевириңң ажылдарын кылган. Оон хой-хой ажылдарын РСФСР-ниң Чурукчулар фондузу алган, чамдыызы Москваның улуг-улуг музейлеринде, Россияның улуг-улуг хоорайларында. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде 10 чыл иштинде (1959-1969 ч.) садып алдынган болгаш чыгдынган 50 ажыг ажылдары болгаш оон чогаадыкчы ажылдарының тоогу-допчуллалы бар. 1972 чылда аңаа уран чурулганың И. Е. Репин аттыг Күрүне шаңналын тывыскан.

Бистиң Ак-Туруг суурда кырганның ус-шеверин дозээн доргүл-төрели, чаңгыс черчурттуглары, аныяк-оскенни чок деп болбас. Ак-Туруг -- база-ла ус-шеверлериниң чуртту. Оон чижээнге Ак-Туруг ортумак школазының чаа тургустунуп турар музейинде 1900 чылда торуттүнген Чикчит Монгуш Даңгаайның болгаш 1903 чылда торуттүнген Чындак Монгуш Лопсанның өг-бүлезинин шыгжамырындан ак өөнүг чонардаштан чазаан "Черлик хаваны" тывылган, 2000 чылда. Бо кырганнар Алдын-Булак, Улуг-Даг деп черлерге чурттап чораан. Алдын-Булак — кара чонар-даштыг чер.

Монгуш Черзиниң оглу Черзи Владимир Монгушович 1959 чылда торуттүнген, Шагаан-Арыг школазында чонар-даш болгуму удуртуп эрттирип турар. База ол ышкаш авазы бо чер чурттуг Ховалыг Кылбай Кок уруу Аракчаа Раиса Ажыевна Тываның бир дугаар херээжен даш чонукчузу болгай. Ол ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың алдарлыг чурукчузу, РСФСР-ниң И. Е. Репин аттыг Күрүне шаңналының лауреады. Раиса Ажыевна Кызыл хоорайга чурттап, ажылдап чораан. Оон Ак-Туруг суурда чурттап орар, ам хүндүлүг дыштанылгада школаның улуг повары чораан дуңмазы Бүдээнчик Ажыевнаның хеймер оглу Шагаан-Арыгда чурттап, ажылдап чоруурдиш эмчизи Леонид Васильевич Өлчей база чонар-даштан чазаныр.

Монгуш Черзиниң өөреникчизи, бедик алдар-атка четкен даш чонукчузу Байынды Сарыгович Байырның оглу Байынды Эрес, уруу Байынды Елизавета — база алдар-аттыг мастерлер. Үш адашкылар үжелээн — лауреаттар. Эрестің оглу Байынды Салбак база салымчаяанныг даш чонукчузу, ол Москвада скульптор мергежил чедип алыр дээш өөренип турар.

Бис суурувустунчамдык кудумчуларын, уран үүл школазын бо алдарлыг кижилеривиске тураскаадып адаан бис. Чижээ: Монгуш Черзи кудумчузу — оон чурттап, ажылдап чораан кудумчузу; Байыр Байынды кудумчузу; Байыр Байынды аттыг уран үүл школазы. А уран үүл школазының даштында Байынды Эрестің кылганы скульптуразы бар.

Ак-Туруг школазында аныяк чурук башкызы, Кызылдың уран үүл училищезинин чурулга салбырының дөозукчузу Буян Климович Хомушку хостуг үелеринде чуруттунарынга болгаш чонар-даштан янзыбүрү дүрзүлер чазаарынга ынак. Оон чонар-даштан чазаан үүлдерин Тывадан болгаш даштыкыдан келген туристер соууургал-биле садып ап турар. Буян Климович школада чонар-даш болгумун ажылдадып эгелей берген.

Монгуш Черзи Хола-Саловичиниң төрүттүнге-ле 100 хар харлаанын таварыштыр бодумнуң билир үүлдеримни чонумга, аныяк-өскенге таныштырдым.

Тывалар черле угуннан ус-шевер чон. Монгуш Черзи школага өөренмээн. Бо дугайын чогаалчы Монгуш Өлчей-оол сактыышкынында бижип турар (Шулук "Алдан-Булак шевер оглу"). Бо чогаалчы база-ла школа эргини артаваан, ынчалза-даа бедик алдар-аттыг чогаалчы дээрзин чон билир.

Чечек ХОМУШКУ.
Ак-Туруг ортумак школазында музей эргелекчизи.

АРХИВ ЭМГЕЛЕЛИ

БАДЫТКАЛ

Архив — эрткен үениң бадыткалы, ол чуртувустун эрткен үези.

Бистиң Тес-Хем кожуунунуң күрүне архиви оске кожууннарда күрүне архивтери-биле бир домей, тускай бадылаттынган айыткал езугаар ажылдап турар бис. Архивче бюджетте турар 33 организацияның документилерин номенклатура езугаар хүлээп ап турар бис. Хамаатыларның ажылга тургустунганын, оон үнгениниң дугайында дужаалдарын болгаш даңзыларын азы шалың дептерлерин архивче шыгжаар. Шак мындыг хевирлиг шыгжамырлар организацияларның юбилей байырлалдарында хоочуннарны шаңнаарынга херек апаар.

Кожуун архиви тускай планныг болгаш отчеттуг. Эргелекчи шудургу ажылдавас болза хоржок. Эки ажылдаар төлээде, хой номчуттунар, оон аңгыда эш-оорүнүң дузазы база херек. Бистиң ажылывыска төп архивтиң специалистери улуг дузаны чедирип келген. Маңаа оларның адын адап каайн: директорувус Тамара Седип-ооловна Саая — ол архивтиң хоочуну, чаа ажылдап эгелээн ажылдакчыларывыс Ай- кыс Михайловна Дугар-Сюрюн. Кожууннарда хой чылдарда ажылдап чоруурэш-оорувус Мөңгүн-Тайгадан Чечек Иргит, Кызыл кожууннун архив эргелекчизи Галина Баглаева — олар архив талазы-биле мергежилдиг ажылдакчылар-дыр.

Улуг Тиилелгениң 55 чыл оюнга уткуштур бистиң кожуун архиви Тес-Хемден дайын шолүнге киржип чораан эки турачыларывыс Алдын-Херел Соян, Михаил Дончун, Күр-Седи Чооду, Совет Эвилелиниң Маадыры Хомушку Чүргүй-оол, Оюн Аракчаа, Чооду Баазан-оол, Оюн Ланзыы, Оюн Бады оларга тураскаадып, "Кымдаа, чүү-даа уттундурбаан" деп бичии хемчээлдиг музейни ажыткан бис. Ында оларның дайын соонда чуруктары, ажыл, амыдыралы, орденмедальдары музейде чыгдынган. Май 9-та Тиилелге хүнүн таварыштыр экспонаттарны Самагалдайның дугаары 1 школазының 7,8,9 классторынга коргүзүп, лекция-беседаны база чоруткан бис. Дайынның кадыт-берге үеринде амы-тынын харамнанмайн, чырык келир үе дээш тулчуп чораан эки турачыларывыс-биле өөреникчилерни таныштырары биске база улуг оорушкы болган.

Кожуун архивинде мурнакчы малчыннарның, эмчилерниң болгаш оске-даа мергежилдиң ажылдакчыларының шаңнал-макталдары чыгдынган. "Чодураа" совхозунуң хой чылдарда үреттүннелдиг ажылдап чораан мурнакчы малчыны, Ленин орденниң ийи дакпыр эдилекчизи Иван Симчитович Даңзурунуң хой санныг шаңнал-макталдары база шыгжаттынган, ол-ла совхозтуң мурнакчы саанчызы Чедей Хуругундаевна Баткарның ажыл, амыдыралының тоогузу база-ла архивте шыгжаттынып чыдар.

Архивте эрткен чылдарның хой санныг альбомнары чыгдынган. Альбомнардан кожууннуң эрткен амыдыралын тодазы-биле көрүп, билип ап болур. Ында Самагалдайның бурунгу Тываның төвү кылдыр тургустунганының дугайында болгаш аңаа чеди дуганныг хүрээни тутканы, Амбын ноян чагыргазының быжыгып эгелээн үези, оон чагыргазының 11 чыл дургузунда үргүлчүлээн үези болгаш аңаа ажылдап турган 3 бижикчи, 3 албан-хаакчы, оларның 7 улуг, 4 бичии оглери, 6 майгыны, 628 хой-өшкүзү болгаш оон-даа өске хөреңгизин айыткан бооп турар. Бо бүгү тоогу бистиң архивте шыгжаттынып турар. Бо улуг тоогулуг үени оөренип коргеш, 1993 чылда Самагалдай суурнуң 220 чыл болганы-биле республика чергелиг байырлалды эрттирген. Кожууннардан 240 делегаттар байырлалга киржип, бистиң оорушкүвүстү үлешкен.

Үстүнде адааным төөгү архивтиң алдын ышкаш үнелиг шыгжамыры-дыр. Ол бүгү тоогу бистиң келир салгалывыска база четсин дээш кызып ажылдап чоруур бис.

Клара ЧИҢМИТ,
Тес-Хем кожуунунуң Күрүне архивиниң эргелекчизи.

ХҮНДҮТКЕЛ

КАТТЫЖАР МЕН

Чээрбиги чүс чылдарның буянныг үүлезин бүдүржүп, хойну көрген, хойну кылган узун назылыг хоочуннарывыс ам-даа аравыста омак-сергек чорууру оорүнчүг.

Чаа өөредилге чылы чоокшулаан тудум, улустуң чогаалчызы, төөгү эртемнериниң доктору М.Б. Кенин-Лопсанның 1996 чылдың чайынында "Тыва Республика" солунга үнген "Осур-оол башкы" деп үүлүн бо-ла бодап кээр мен. Ында Осур-оол Амашкынович Монгушка: "Тыванның бүгү булуннарын кезип чордум. Каяа-даа чоруурумга, Осур-оол башкы дээр улус хой болду. "Улустуң башкызы-дыр" — деп сураглыг эртемденниң үнелели онзагай. Ук дээди үнелелди чөпсүнүп, улустуң башкызының ажылчорудулгазын эге класстарга өөренип турган көргенимге чоргаарланып чоруур мен. Ынчан-на улуг улус башкывыс деп хүндүлээрин эскерген мен. Ол үеларде башкылар кончуг бедик хүндүткелдиг турган чүве. Улуг улусту тыва бижикке өөредип чораан башкы деп, кырганнар тоогүп орарлар.

Амгы үеде хоочун башкыга бо-ла ужуражы бээрдир мен. Назы-хары дөгүйдаа берген болза, ам-даа адак-бышкаа чиик, аныяксын көстүр.

Тыва чонунуң чаагай чаңчылдарын, шажын сурааалдарын эки билир, чүдүлге-сүзүүн бедик хүндүлээрлериниң бирээзи. Дээди төлептин хүндүткелинде Геше Лобсан Тубтен башкы Осур-оол башкыны эки таныыр, аажок хүндүткелбиле чугаалаар болду. Тыва шажынның шавылары — хуурактар улуг башкывыс деп хүндүлээр бис. Тыва дылдың чингине тыва сөстерин арыг билир, чугаалаар, ховар башкы.

Шажын чурагай-биле алырга, Улу чылында башкы 75 харлап, XX чүс чылды төндүр чурттап турар. Улус чонга угаадыглыг, кижизидилгелиг угаан ажылын кылып чоруур улуг башкы Осур-оол Амашкынович Монгушту "Улусчу башкы" деп үнелээринге каттыжар мен.

Тензин ЦҮЛТИМ,
тыва хелиң.

КЫЛЫП БИЛБЕС ЧҮВЕЗИ ЧОК

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ

Он тос чыл дургузунда ынчангы улуг Совет Эвилелинге эргий чурттааш, 1971 чылда катап чаныр келдим. Чонум, черим сагынганым сөглеттинмес. Моген-Бүренимни сактырга-ла, чалым хая коорге-ле, көшке хая , көгү-шыгы ажытталчак. Чону, кижилери база ындыг. Бо удаада Моген-Бүреннің бир кижизиниң дугайында бижиксээрим черле аргажок.

Шаанда оовус чоогунга балыктап чоруур 15-16 хар ишти узун, сарыг оол бо-ла көстүр чүве. Соолунде биле бээримге, бодумнун-на торелим Чамзы Чүлдүмович Иргиттиң оглу болган. Кадыр-берт, чер аразы ырак бистиң черге харылзаа кызыы. Оон уржуу-биле үшдорт ада эрте бээрге, чалыы салгал огленчи бээр чүве болгай. Чамзы Иргит хой ажы-төлдүг, оонун ишти чок апарган. Беш оол, дорт кыс. Оларның эң улуу Алдын-оол. Оол өөредилгеге салымчаяанныг-даа болза, улаштыр оорениp харык чок арткан. Адазының ажыл-ижинге дузалажыр, дуңмаларын остүржүр дээш чаңгысклассчыларындан чыдып калган.

Сыырткыыш-биле балыктап, адазынга дузалажып, амыдыралдың кадыг-бергезинге удур элээди оол сонуургаачал езу-биле чурттап келген.

Назын халыыны эрте берген. Алдын-оол оон тевининге алыспаан, хой аразынга коскулениевээн-даа, хорээн-даа чайбаан. Болдунуң дужунда чыткан хой-даа тургузар шинээн көргүсээн.

Бичии кодээ суурнуң чурттакчылары бот-боттарын эки билчир Алдын-оол Иргит-биле мен шагда-ла эдержир чордувус. Ол мээң сеткилимге дорааан кирген. Томаанныг, шынчы, угаанныг боорга, ону хүндүлээр мен. Бир катап "Ча, ындыг-дыр" деп чоншээрежипкен соонда, соглээн сөзүн албан ээлээр. Херек апарганда бодунга, оскелерге шыңгыы негелделиг, хая-даш, кан-демир-ле. Ол хиреде дузааргак, холчок торелзек

Хостуг үезинде холундан ном салбас. Чогум ортумак билигни кежээки школага чедип алган. Суурнуң үндезин чурттакчыларыйың уктоогузун чеди-сее салгалынга чедир билир. Сактып, көрүп алганын черле утпас. Номчааны ном-дептерлериниң каш-каш арыннарын бажында шыгжап чоруур. Айтыра кааптарга, ол-ла хевээр чугаалагылаар. Угаанныы холчок. Даштыкы, орус чечен чогаал литературазы-биле чергелештир, машиноведение дээн чижектиг техниктиг ном-дептерлерни база четчеп алган.

Бодунуң чолаачы мергежилинге хамаарыштыр алырга, тергиин башкарыкчы. Бодунуң үезиниң, үе-чергезиниң кижилери дег СЭКП кежигүнү, мурнакчы чолаачы чораан. Каш он чыл бурунгаар Алдын-оол Иргитке эрги марканың автомашиназын башкартып каан. Хой чылдар эрткен, ынчалза-даа алдын эриниң шагдагы-ла үндүр бижиир ужурлуг автомашиназы совхозта бараан болбушаан. Ары-Хемчик, Алтай-Делег ажып, чорук-херек чогударлээнде, совхоз директору Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак колдуунда Алдын-оол Чамзыевичиге бүзүрээр.

Бир эвес ажылчын кадрлар А. Ч. Иргит дег быжыг, туруштуг болза, совхозтуң автопарыгын бүдүн-бүрүнүбиле арттырып, камгалап ап болур турган. Эң ыракта ажыл-агыйлыг болурга, мурнунда турган Тыва АССР-ниң Сайыттар Човулели үш автогаражка сыныыпас автомашиналарны Моген-Бүренге чорудуп берген. Штаттыг ажылдакчыларның, ажылчыннарның хөйүн канчаар ону: кол инженер, механик, аар автотранспорт инженери, хой-хой чолаачыларның кадыкшыл байдалын шинчип хынаар фельдшер.

Амгы үеде бо ажылагыйда каш-ла санныг автотранспорт , трактор аймаа арткан. Ону шимчедип, башкарып турар чаңгыс кижи — Алдын-оол Иргит. Оон амыдыралы шыырак, ажытолу оскен. Өөнүң херээжен ээзи школада уруглар интернадының эргелекчизи. Алдын-оол Чамзыевич херек апарза, инженер, школага техника кичээлдериниң башкызы болуп ажылдап болур. База ол ышкаш тоогу, литература-даа башкылап шыдаар. Оон холунда дээди эртем талазы-биле диплом чок. Ынчалза-даа ол чүү-даа кылып шыдаар.

Шак ындыг кижилер бодунуң кол ажылын дамчыштыр чонунуң богунгу үүле-херектерин чогутчуп чоруур. Оон бир төлээзи — Алдын-оол Чамзыевич Иргит.

Херлии ХЕРТЕК.

Хоочуннар аравыста

БАШТАЙГЫ АГРОНОМ

Кижиниң эрткен оруу уттундурбас

Ол 1925 чылдың октябрь 15-те Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээринде балыы ол, бо көжүп турар салдамнарлыг, көвүктелдир шурап чыдар саарыгларлыг кайгамчык шимээн-дааштыг Алаштың Кужурлуг-Ховуу-Аксы дээр күзээнге Монгуш Бүкүлдүреш дээр бай-шыдалдыг кижиниң өг-бүлезинге төрөттүнген.

Монгуш Бүкүлдүрештиң бай-шыырак чорааны, Тыва Арат Республиканың "Мурнакчы малчыны" деп хүндүлүг атты эдилеп чорааны болур. Тыва националдыг, дээди эртемниг баштайгы агроном Монгуш Достак-оолдуң намдарының эгези ындыг-дыр. Бүкүлдүреш оглу Монгуш Достак-оол элээди оол апаргаш:

Алдан-чеден кадыргызы
Агып баткан Алажымны,
Алды карыш чавагазы
Чарнын каастаан
чаражымны... деп

ыяңгылыг кылдыр каргыраалап, хөөмейлээр өгбелерни, эки, багай-даа болза оларны оттүнгүлээр хып дээн оолдар-биле эдержип, хөорежип чораан дээрзинге чигзиниг турбас. Элээди оол апарган Монгуш баштай Ак школазынга ийиги классты, оон Кызыл-Мажалыктың эгечада школазынга өөренип тургаш, өөредилгеге чүткүлдүүн, өөрениринге кызымаан көргүскен. Ол үеде Барыын-Хемчик кожуунга бешки классты ажыдар барымдаа чок: база-даа чок, шыырак билиглиг башкылар-даа чок турган. Ынчангаш ол Кызылдың №2 школазының беш, алды класстарынга өөренип алгаш, ынчан В. И. Ленин аттыг өөредилге комбинадының агрономия салбырынга өөренип киргеш, ону чедиишкинниг дооскан.

Бүкүлдүреш оглу Монгуш Достак-оолдуң күш-ажылчы намдары Улуг-Хем кожуунунуң эгелээн. Ол баштай-ла Тыва Арат Республиканың Улуг-Хем кожуунунуң көдээ ажыл-агый килдизинин агрономундан эгелээн.

1945 болгаш оон соңгаргы чылларда хуу ажыл-агыйлыг араттарны каттыштырарынга, оларның дазылын быжыглаарынга эң идепкейлиг киржип, колхозтар, совхозтар болгаш МТС-терни тургусчурунга бодунуң улуг үлүг-хуузун киирген.

Тус черниң чурттакчыларындан бир дугаар дээди эртемниг агроном турган, М.Б. Достак-оол Тывага кур болгаш куруккан черлерни шиңгээдип алырынга, чер ажылының культуразын бедидеринге, агротехниканың мурнакчы аргаларын ажыглаарынга оон киирген үлүү көдээ ажыл-агый культураларының дүжүдүн бедидер арганы берген. М.Б. Достак-оол республикага көдээ ажыл-агыйның тускай эртемниглерин, ыланғыя бригадирлерни, звено удуртукчуларын, келир үеде колхоз даргаларын хөйү-биле белеткээринче улуг кичээнгейни угландырып чораан.

М.Б. Достак-оол 1954 чылдың майда партия ажылынче депшиттирген. Баштай СЭКП Кызыл райкомунуң МТС зоназының талазы-биле секретарынга соңгуттурган. 1958 чылдың июньда СЭКП Таңды райкомунуң ийиги секретарынга соңгуттурган. Ол-ла чылдың декабрьда Таңды райкүүскомунуң даргазынга ажылдай берген.

М.Б.Достак-оол 1961 чылдың мартта Тыва Автономнуг областың көдээ ажыл-агый эргелелинин начальнигинге томуйлаттырган, а Тыва АССР апарганда, Көдээ ажыл-агый яамызының сайыдынга томуйлаттырган. М.Б. Достак-оол кажан көдээ ажыл-агый органнарын Көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрериниң болгаш белеткээриниң яамызы кылдыр эде организастаанда, ол яамының сайыдынын бирги оралакчызынга ажылдай берген. База 1966 чылдың апрельде Мелиорация болгаш суг ажыл-агыйының яамызының сайыдынга томуйлаттырган.

Монгуш Бүкүлдүрешович Достак-оол партия, совет болгаш ажыл-агый органнарының удуртур ажылдарынга ажылдап чорааш, ол бодунуң билиин болгаш негелделиин көргүскен. Оон-биле чергелештир ол хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип, СЭКП обкомунуң кежигүнүнге чаңгыс эвес удаа соңгуттуруп, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бирги болгаш ийиги чыыштарының депутаны болгаш суг ажыл-агыйын хогжүдеринге чедирген ачы-хавыяазын Совет Чазак бедии-биле үнелеп, ону Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, "В. И. Ленинниң төрөттүнгениниң бээр үүс чылы", "Шылгараңгай күш-ажыл", "Кур черлерни шиңгээдири дээш" деп медальдар-биле, "Социалистиг көдээ ажыл-агыйның тергиини" деп хөрек демдээ-биле, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, РСФСР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының болгаш РСФСР-ниң Суг ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижиктери-биле шаңнаткылаан. Амыдырал-чуртталгазы чер ажылы-биле холбашкан удуртукчунуң дугайында намдардан үзүндү болгаш оон ажылчорудулгазының ачы-хавыяазының дугайында Сайыттар Човүлелиниң даргазы чораан Владимир Ефимович Серяковтуң ат салган үнелелин допчулаарга ындыг-дыр...

Монгуш Бүкүлдүрешовичиниң улуг уруу Кара-оол Ирина Монгушовна — Тывада "Бойдус" деп адаар бүдүрүлге чериниң директору, оон бичези Кричина Анна Монгушовна Тюменьде бир бүдүрүлге чериниң кол бухгалтеринде үре-түннелдиг ажылдап чоруур. Уругларының уруглары безин эртем-билиглиг улуг кижилер апарган. Орта чоргаарланмастың аргазы чок. Монгуш Бүкүлдүрешовичиниң кыстарының авазы алыс Горький чурттуг улуг эртемден агроном кижи чораан. Ол ам уругларының аразында чок. "Кызыл-дустаанындан" бээр чээрби чыл ашкан.

Монгуш Бүкүлдүрешович назылай-даа берзе, чер ажылындан салдынмаан. Ол канчаар-даа аажок делгем, бай дачалыг. Дүжүт алырының талазы-биле күскү делгелгелерге киришкеш, бирги черни ийи удаа ап, шаңнал-макталга четкен. 2000 чылда оон огородунуң дүжүдү тергиин эки болган. Үүгле картошказы ийи тонна болган дээрге-ле, орта бадыткал-дыр.

Күүүлүг Алаштың ээт-пектеринге сарлык молдургазын бурундуктапкаш, мунуп оскен оол кады ойнап оскен эштери Монгуш Дарыжыкты болгаш Монгуш Далганчыкты, чай-чапсар чок ажылдыг-даа бол, оларын ындахаяа сагыңгылаар. Оларның баштайгызы бухгалтер, ийигизи башкылап чорааш "кызыл-дустаан".

Монгуш Бүкүлдүрешовичиниң ада-иези беш ажытөлдүг чорааннар. Амгы үеде үш кижи ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларның аразындан Бүкүлдүреш оглу Монгуш Алаш-оолдуң ажыл, амыдыралы мактанчыг. Ол делгем девискээрлиг, изиг оттуг Ээрбекте ол-бо одар солуп, чурттап чорууру-биле чергелештир арат ажыл-агыйның таваан салып хөгжүткен араттарның бирээзи. Оон кажаа-хораазы арыг-силиг, өг-оргээзи каас-чараш, уругдарыы тодуг-догаа, эрес-кежээ.

Бүдүрүп алганы артык-шылдыг продукциязын орулгалыг кылдыр садып-сайгарып чаңчыга берген. Бо бүгү чымыштыг ажыл-ишке оон кадайының киирип турар үлүү улуг дээрзин демдеглээри чугула. Школа, интернатка кады-кожа чурттап, өөренип чораан болгаш ону эки билир мен.

Монгуш Бүкүлдүреш оглу Достак-оолдуң алыс чурту барыксанчыг Барыын-Хемчик. Чажыдым кижи. Ол — канчаар-даа баштактанырга, ажынмас, кайгамчык хөй чугаа-сооттуг оолдарның бирээзи. Ону бир чамдыкта тоогучү Токтек-оолга дөмейлексээр мен. Ындыг кижилерде аныяктарга өөредиг болур үлегер-чижек хөй турар.

"Амыдырал чалгып чыдар хем-биле дөмей" деп чоннуң чугаазында ужур-ла бар. Бүкүлдүреш оглу Монгуш Достак-оол амгы үеде тудуг техникумун дооскан, бодунуң-на үе-чергези, тускай эртемниг, ажыл-агыйга кызымак, биче сеткилдиг агай-биле өг-бүле болуп алган, сагыш-сеткили чиик, эки чурттап чоруур

1961 болгаш 1962 чылда болган СЭКП ТК-ның Пленумнарының киржикчизи болганы, аңаа көдээ ажыл-агый айтырыгларын сайгарып чугаалашканы Монгуш Бүкүлдүрешовичиге кончуг улуг өөредиг болгаш аас-кежии кылдыр менээ сагындырган 1980 чылдың мартта СЭКП Тыва обкомунуң бюрозу оон кадыының кошкаанынга үндезилээш, оон бижип келген билдириишкинин барымдаалааш, ону ажылындан хостаан. Оон соонда ол үнүштер камгалаар станцияның начальнигинге томуйлаттырган.

Тывызык болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгалыг Монгуш Бүкүлдүрешович аңаа эртем-билиг, аргадуржулгазын ажыглааш, хөйле ажылдарны кылган: аргаарыгны кургадыр, куурартыр чип кааптарга, когун үзүлдүр хораннаары, тарылга шолдеринден бок үнүштерни арыглап-аштаары дээш, оске-даа. М.Б. Достак-оол ол ажылдан хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

"Каттырып, хөглеп, хоореп чоруур кижилер узун назылыг болур, оларның ажыр-даа салгылаары харын өөрүнчүг болгулаар чүве" — деп, бистиң бурунгуларывыс боттарының аразында чугаалажыр чүве. Төрүмелинден хөөремик Монгуш Бүкүлдүрешович ындыг кижилериниң чизе-даңзызынга кирер.

Монгуш Бүкүлдүреш оглун күрүне хомудатпаан. Улус ажыл-агыйын башкаржырынга оон киирген ачы-хавыяазы дээш, улуг хемчээлдиг пенсияны аңаа берген. Орта немештир сайыттап чорааны дээш немелде толевирлерни база берип турар. Аңаа кадыг-берге, чымыштыг чер ажылынга чедиишкиннерни, бодунга быжыг кадыкшылды күзеп, узун назылап, үр-ле чурттаарын алгап-йөрээвишаан, дараазында баштактаныышкынны тураскааттым:

Чаяаттынган чаңны
канчаар,
Чажырар бе, дескерер бе?
Чаваа каастаан оттуу болза,
Чажыргай-даа,
дескергей-даа.
Баштар дүгү агаргылаш,
Башкы хар дег агаргылаан.
Барбаан, кирбээн өөвүс-даа
чок
Баштаксымаар
ашактар бис! ..

Борис ЧЮДЮК.

Кысказы-биле

ТӨЛЕПТИГ БОЛГАН

Сентябрь 23-24 хүниеринде ТКУ-нуң студентилериниң аразында экологтуг турисчи чыыш болуп эрткен.

Аная уран чүүл коргузүглери болгаш спортчу моорейлер хөй болган. Моорейге ниитизи-биле 8 команда киришкен. 9 дугаар кылдыр тускай белеткелдиг "Арт" экологтуг турисчи клуб киржир күзелин илереткен.

Чидиг демиселдиң түннелинде бирги черни бойдус болгаш география факультединиң "Диңмирээшкин болгаш чаңнык" деп командазы ээлээн. Ийиги черни база-ла бойдус болгаш география факультединиң "Октаргай" командазы алган. Үшкү черге төөгү факультединиң "Олча сүрген анчылар" командазы төлептиг болган.

Турисчи чыышка тиилээн командаларны октябрь эгезинде болур турисчи кежээге шаңнап-мактаар.

ХООЧУННАРГА ДУЗА

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү.

Ол хүн университеттиң студентилери кафедра бүрүзүнден хөй чылдар иштинде үре-түннелдиг ажылдап чораан хоочун башкыларга дузаламчы кылдыр акша-көпеекти чыып бээрин шиитпирлээн. Бо берге үеде хоочун башкыларга студентилерниң эвээш-биче-даа болза дузазы өөрүшкүнү эккээр болзун.

Игорь ДАМДАК.

Ырла, чүрээм!

ТЫВА АЯНЫ КАЙЫЛ?

Ыры сөзүнге болгаш оон аялгазынга бодумнуң амы-хууда эскериглеримни болгаш бодалдарымны бижип көрейн.

Бир-ле катап бистиң чоокта калган цирк артизивис В. Б. Оскал-оол телевизорга: "Тыва аялгаларның аяны тывазывайн, бир өскээр бар чыдар-дыр өдээнин кулаам-биле дыннааным-на шын чүве. Ынчангаш ол бодалга мен база каттышпышаан, сагыш-сеткилимни ойүп чоруур дүвүренчиг бодалым тыва дылды орусчудар, арасоора орустап, тывалап ырлажып чоруур кижилерге хамаарылгам илередип корейн.

Шаанда 50-60 чылдарда тыва ырларның созүнүң болгаш аялгазының чаражын кижи черле кайгап ханмас. Сөолгү 90 чылдардан бээр тыва ырларның черле ужурун билбес кижи-дир мен. Чежеда оскерлип чаарттынып турар болза, чоннуң аас чогаалының аяны, аялгазы олчаан артар ужурлуг. Бо үеде композитор мен дээн кижилерниң саны шуут бажын ашкан. Оларның бижээш ырлажып турар ырларын дыннааш, шуут "кижи кайгаар, ыт сыгырар" деп болур. Оларда тыва аяншинчи чок, сөс-домаа орта билдинмес. Сцена кырында бажын салбаранда чайган, кускуннажып турар кижилер коргеш, таалал алыр хамаанчок, кижиниң сагыш-сеткили дүвүреп, кулак уюктап, концертген дезип чоруурунче албадай бээр. Бо мындыг үш-үдүрүм ырлар бижип чоруур "аныяк композиторлар бис" деп бодун адаттынганнар тыва аялганы сайзырадыр хамаанчок, оон эстип чиде бээринге улуг идигни берип турар деп бодаар мен.

Бодалымны азы эскериглеримни шупту композиторларга хамаарыштыр чугаалавайн ор мен. Тыва чоннуң аас чогаалынга үндезилеп бижип чоруур композиторлар бистиң аравыста эвээш эвес. Оларның ырларын дыннааш, кижиниң сагыш-сеткили таалаар, магаболу кодүрлүп, сергеп келир. Ындыг композиторларны дидими-биле Алексей Чыргал-оол, Ростислав Кенденбиль, Александр Лаптан, Солаан Базыр-оол, Саая Бюрбээ, Ооржак Кара-Кат, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн болгаш Бегзи Каадыр-оол олар-дыр. Оларның ырлары кажан-даа өлүп читпес, чүге дизе дазылы быжыг, чоннуң аялгаларыбиле тудуш. Оларның бижээн аялгалары сцена-даа кырынга, радио, телевидениеге-даа чаңгыланмас апарганы хомуданчыг. Оон орнунга "Хогжүмнүг байыр" дамчыдылгазынга чонга чагыг езугаар бараалгадып турар ырларының хөй кезииниң шынары куду, чагыкчыларның сагыш-сеткилинге четпейн турарын чон чугаалажып турар. Чижээлээрге, 70 харлаан тыва кижиге ыры чагыдарга, төп телевидениеден аныяктарга дамчыдып турар эстрада ыры салып бээрге, кырган кижи чүү деп билирил? Он харлыг бичии улуска үш-үдүрүм ойтаннашкан эвеген-чанагаш даштыкы улустуң ырызын салып бээрдир. Бичии кижиге мындыг дамчыдылга хүндүткел, кижизидилге болур бе ынчаш?

Оон мурнунда чагыг езугаар көнцертти Нина Даваевна Сотпа чорудуп турда, дыка солун турду. Оон дамчыдылгазы дыка-ла бедик деңнелге эртип турган. Ам Нина Даваевна телевидениеде чүге көзүлбестей берген чоор? Хайыраан эки диктор пенсияже эрте үне берген болза, хомуданчыын. Чамдык улуг назылыг улус база чоктап турар чораан ийин. Шагда чагыгларны халас дамчыдып турда, концерт солун болгаш репертуары элбек, шынарлыг чүве болгай. Амгы үеде чоннуң акшазын алгаш, анаа ат чодуп, чон мегелеп, каш катап дамчыдып каапкан ол-ла ырларны салып, ыттан эрттирип турары хомуданчыг-даа, хораданчыг-даа чүве чорду. Дүүн чаа-ла дамчыткан ырыны богун база-ла салырга, үнези кудулаарын кым-даа билир. Чоннуң киирип турар акшазы кайнаар барыр турарыл? Бир ырны чагыдарга, оон өртээ чежел дээрзин телекөрүкчүлер дыка эки билир. Ол кирип турар акшалар-биле чүге чараш, чаа ырлардан садып-даа тургаш, бижидип албазыл, чон чугаалажып турар ышкажыл.

Сөолгү үеларде теледамчыдылгаларның коргузүглериниң шынары баксыраан чүве бо. Дыка үр үе иштинде анаа-ла пейзаж чуруу коргузүп алган турар. Оон мурнунда азы 70-80-90 чылдарга чедир телекоргузуг үзүк чок улаштыр-улаштыр көргүзер турганын утпаан мен.

"Хогжүмнүг байырдан" чараш ырылар манаарымгадаа, ол-ла ыраажылар ол-ла ырларын ырлашпышаан. Телевидениеде бурунгаар хогжүүшкүн аскап турар.

Мен март айда "Хогжүмнүг байырга" бодумнуң көрүксээрим, дыннаксаарым аныяк артист уруг Эльвира Докулактың "Челер-Ой" деп ырын салып бээрин дилээримге, дамчыдып бээр хуусаазы эрте бергенде, Эльвира Докулак-ла бар-дыр дээн ышкаш, Луиза Мортай-оол биле Эльвира Докулактың күүселдезинде "Хайыракан даам, оршээ" деп ырыны дамчытты. Мен "Челер-Ойну" дыннаксаан ийик мен.

Телевидение ажылдакчылары чагыкчыларының сеткил-сагыжын хомудатпайн, назы-харга дүүштүр чараш ырлардан салып турарын күзээр-дир мен. Ырларның бижиттинген созүнче болгаш аялгазынче черле кичээнгейни салыр болза эки-дир.

Демократия дээш-ле үш-үдүрүм чүве чулчуруур апарган үе-дир. Чамдык композиторларның чогаадып турар аялгалары шуут холушкак, тарлан-шокар. Бажы орус, хөйлени хакас, бели тыва, идии индий кылдыр кеттингени дег

"Ырлаксанчыг Барыын-Хемчиим" деп мөөрейниң типлекчизи Сайын Бористиң чогаалчы Куулар Черлиг-оолдуң "Алаш" деп шүлүүнге бижээн ырызы хакас ыраажы, композитор Челбораковтуң аялгазындан үндезилеттинген чорду. Мен бо ырыны каш-даа дыннаан кижи мен. Хогжумчу эвес-даа болзумза, дыннаарга илдең.

Салим Сүрүн-оолдуң "Барыын-Хемчик" деп шүлүүнге ыр бижээш, мөөрейге үш дугаар чер алган композитор Чүлдүм-Сүрүн Базыр-оолдуң бижээн ырызының аялгазын черле билбейн бардым. Орус аялгалар хоонү-биле эгелээш, ынчаар-ла тыва аялгаже кирбейн, хойтпакталып дооступ кааргa, кижи кайгаар. Салим Сүрүн-оолдуң состерин өскертип каанынга черле чөпшээрешпес мен.

Барыын-Хемчиктиң ыры мөөрейин Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Владимир Бокпаштаанович Ооржактың чонум, чуртум дээш деткикчи болуп эрттиргени менээ дыка-ла өөрүнчүг болду. Ылап-ла чонум дээш ажылдап чоруур чоннуң айбычызы депутат кижи ол-дур. Өске депутаттар бо депутаттан үлегер ап боттарының кожууннарынга ыры мөөрейин эрттирер болза, чоннуң музыка культуразы бурунгаарлаар.

"Ырлаксанчыг Барыын-Хемчиим" деп ыры мөөрейниң таарымчалыг эки чүвези — бүгү ырларның үлелгезин чоннуң хөгжүм херкселдеринде үдээни Ырының созүдаа, аялгазы-даа тода дыннаныр турар

Сарра КУУЛАР, пенсионер.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Хөй ажы-төлүн, оларның чаңчылыг ажы-төлдериниң кырган-авазы Татьяна Тамдаковна Кара-Тоннут "Шын" солуннуң редакциязынга хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылдап, бодунуң хөглүг-баштак чаңы-биле коллективти хаара тударынга улуг салдарлыг чораан. Ам бо хүннерде Татьяна Тамдаковнаның төрөттүнген хүнү.

Ынчангаш адак-бышкаа чиик, сергек, оюн-баштак, ынак утбавыска төрөттүнген хүнүн таварыштыр "Шын" солуннуң коллективи изиг байыр чедирип, узун назын назылаарын чүрковистиң ханызындан йөрөп тур бис.

"Шын" солуннуң коллективи.

ТЫВА ХҮРЕШ — СЕТКИЛИМНИН ЧОРГААРАЛЫ

Хоочунга сөс

Бо чылдың июнь айда мугур 70 харладым.

Бо үенин иштинде, тодаргайлаарга, 1956 чылдан эгелеп тыва чоннуң ынак оюну тыва хүрешке киржип эгелээн мен. Улуг-даа, бичиндаа хүрештергe шүглүп, үжүүрлежип, шаңналдыг черлерни ээлеп чордум. Шыны херек, 50-60 чылларда тыва хүрешке секциялар-даа, тренерлер-даа турбаан чүве. Амгы бо үенин дег барык-ла неделя санында аныяк-оскениң ында-мында мөөрейлежип, чижип, күжүн шенежип, маргылдаалап турары ышкаш хүрештер турбаан, чүгле чылда область чергелиг 1-2 удаа хүрештерге киржип келдивис. Ону ам сактып бодаарга, ол үеде тыва хүреш кедергей оожум сайзырап, харын-даа уттундурар чыгыы турган-дыр, ынаар удуртурбаштаар даргалар сагыш салбайн турган.

1957 чылда тывага фестиваль деп чаа сос тыптып келген чүве. Ол аныяктар фестивалы тыва хүрештиң сайзыралынга эге базымны кылганы чадавас, ынчан Кызыл хоорайга область чергелиг 64 мөгениң хүрежи болган. Мен ынчан областтың партия-совет школазынга өөренип турдум. Кожууннардан келгилээн мөгелерни коорге, сарлык бугалары дег бир-ле эөлбес, солак-шудак сыңмас, мөңмөң шыңганнарлыг, делгем эгиннерлиг, хүнүн, шагын манап, 2-3 болгулап алган Ленин кудумчузу-биле ынай-бээр кылаштажырга, хоорай чурттакчыларындан коску, ылгалдыг, кодээден келген мөгелер-дир деп, кижи бүрүзү кылаштап оргаш, бут кырынга тура дүшкүлээр боор чүве.

"Дезиг аътка — дезиг аът ынак" дижир, хүрешке белеткенип турган бодум кожууннардан келгилээн мөге акыларымны сонуургап, хол тутчуп, байыр чедиржип, танышкылаар боор чүве. Оларның аразында ол үениң тергиин мөгелери Сарыглар Семис-оол, Донгак Комбу, Сарыглар Сергештей, Шалыыр Доржу, Сталин Сарыг-оол, Ондар Айыыжы, Монгуш Дүктүг-Ары, Монгуш Дукар, Донгак Мартаажык, Ооржак Дүдүй-оол, Ховалыг Сарыг-оол дээш, кымнарны чок дээр.

Аныяктарның бир дугаар фестивалының типлекчизи, 64-ке шүүлген мөге Сүт-Хөл чурттуг Сарыглар Семис-оол болган. А мен үжүүр былаашкан мен. Ол үжүүрлешкеним мээн тыва хүрешче шымнып киргенимнiң өгези ол болган, ол хүреш мени хей-аът киирген, чалгынналдырган, оон ынай салым-чолумнуң эгези ол болган.

Ам бо үеде мөгелерни шээр мал — ирт, серге, хой, өшкү, иви, аът, шары, теве, сарлык, соодукчу, хеп чуур машина, чадаг терге, мотоцикл, трактор, машина (марка аайы-биле) дээш, чүгле самолет, вертолет амдыызында үнмеди, кандыг-кандыг суй белектер-биле шаннап турар-дыр, ийи караавыс-биле көрүп тур бис, ынчангаш амгы мөгелерниң хей-аъды улуг, бедик болбазының аргазы чок. А 50-60 чылдарның шаңналдары кандыг туржук чээ? 64-ке шүүлген мөгеге хол шагы, стол шагы (будильник — 5-6 акша), карман шагы, тодаргайлаарга, анаа-ла бок-сак чүү-хоо-биле шаңнап турду ийин. Ол үениң мөгелери шаңнал дээш эвес, а мөгениң ат-алдары, арынүүрү, чер-чурту, арат-чону дээш хүрежип турган чүве болгай.

1964 чылда Тыванын Россияга каттышканының 20 чыл оюн октябрь 11-де демделээн. Тываның тоогузүнде бир-ле дугаар 128 мөгени салганы ол чүве. Бо байырлалга "кижи бажы кизирт, аът бажы козурт" болган. Хүреш стадионунга чон сыныштайн турду. Кожууннардан келгилээн мөгелерни стадионну долгандыр аңмаарлар тутукулааш, аңгы-аңгы үзүп турду, ынчан моге хүрежир шолду шириктевээн, куттулчак элезин турган болгай. Ол хүн соок, боралгай, хадымырлап турган чүве.

Түннелинде Тес-Хемниң аныяк мөгези Сагаачы Кызыл-оол үжүүрлешти, мен шүүлдүм. Шаңналынга бүрүн дериг-херкселдиг аът-биле шаңнаттым. Ол аът Тываның тоогузүнге тоогу болуп артар ужурлуг. Тывага 40 чылдарның соонда шүүлген мөгени аът-биле шаңнаан деп чүвени дыңнаваан мен. Ынчангаш бир дугаар деп турарым ол.

Шаңнаткан аъдымны мунгаш, стадионну 3 долгандыр маңнатканым соонда, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Ооржак Чываажыкович Лопсанчап аъдымны улуг даргалар эртен соомдан чорудуптар болдулар деп чугаалааш, дедир алгаш барган, ук аътты ол хевээр менээ бербээн чүве. Аът бербээн дээш хомудаваан мен, негевээн-даа мен, уттупкан мен.

1985 чылдан бээр шүүлген мөгени чүгле аът-биле шаңнаар апарган, оон эгези Алдан-маадырларның 100 чыл оюнга тураскааткан хүрешке ол совхозтуң директору Донгак Макар бора аътты салды, Монгуш Владимир мунганы ол чүве. Сөолгү үеде шүүлген мөгелерге аът салырга, ам харын ол мөгелерге адааргап-даа чоруур апарган мен. Эрткен чүве эртеин, барган чүве барзын.

1950-60-70 чылдарда кады хүрежип чораан акыларымны, өөрлеримни сактып олур мен. Оларның хой кезии "кызыл-дустаан" ийин, ам канчаар бойдустуң чаяанын. Солун дамчыштыр чартыкчамдыызын-даа бол, адазымза ажырбас боор, оларга акым Шалыыр Доржу, өөрлерим Куулар Даржап, Монгуш Шактар, Монгуш Дукар, Монгуш Доруг-оол, Донгак Папаш.

Бистиң соовустан өзүпмандып келгилээн, областың тергиин дээн мөге оолдары костүгүлен келдилер. Оларга Бурбу Дадар-оол, Данзы-Белек Сергей, Куулар Шагдыр-оол, Михаил Сундуй-оол, Сагаачы Кызыл-оол, Ооржак Апыш-оол, Успун Бадылаар-оол дээш, өскелер-даа. Оларның соондан Кара-Кат, Сендаш, Өлзей-оол, Эрес-оол Ооржактар, Донгак Макар, Күжүгет Сыын-оол, Сынан-оол Николай, Ондар Николай, Ондар Василий болгаш өскелер-даа чазын үнген көк дег, ады-сураа оонмоон диңмиреп үнүп келдилер.

Ынчангаш назы догүй берген өөрлеримни болгаш ооренкилеримни база катап аныяксып, содакшудаан кеткеш, мээн 70 харлаан юбилеймге октябрь 7-де Шагаан-Арыг хоорайга девип үнүп келир дээрзинге бүзүрелим улуг. 40 хардан оруу республиканың хоочун 64 мөгелериниң хүрежинче шупту мөгелерни чаладым.

Тываның Начын мөгези Сүүр-оол ОНДАР.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КӨЛЛЕГИЯЗЫ:
Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-обл, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор – 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар. 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдис 3-39-15;
Компьютер өрээли — 3-36-82,
Бухгалтерия — 3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер
Хемчээли 2 парламал ама
Тиражы 4235. Чагыг 106

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). График езугаар ат салын шагы 23 шак.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.